Szombati Kristóf

A CIGÁNYELLENES POLITIKA TÁRSADALMI GYÖKEREI ÉS MOZGATÓRUGÓI – VISSZATEKINTÉS GYÖNGYÖSPATÁRA*[1]

A MIKROTÖRTÉNETI REKONSTRUKCIÓ TANULSÁGAI

Idestova 15 éve zajlott le az az indokolatlanul keveset emlegetett gyilkosságsorozat, amely annak idején arra sarkallt, hogy a cigányellenesség jelenségével elkezdjek behatóbban foglalkozni és megpróbáljam megérteni, miképp lesz a mindennapi rasszizmusból egy szélsőségesen kirekesztő politikai ideológia, majd miképp kerekedik felül ez a letűntnek hitt program a rendszerváltó elit táborain átívelő konszenzuson, miszerint „cigány-ügy" nincs, csak szegény-ügy és rasszizmus-probléma van. Az, hogy a közvélemény előtt „romagyilkosságokként" ismertté vált eseménysorozat alapvetően nem rázta meg az országot, önmagában beszédes és jelzésértékű. Ahogy a későbbi trendre oly pontosan ráérző Tamás Gáspár Miklós egyik leginkább idézett ('A posztfasizmusról' címet viselő) cikkében[2] megírta, a kétezres évek elején már érzékelhető volt az a lopakodó folyamat, amelynek

* Az itt közzétett tanulmány Szombati Kristóf: *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary* angol nyelvű könyv második fejezetének fordított és szerkesztett változata. Emiatt eltérően a többi tanulmánytól a szöveg nem absztrakttal, hanem a szerző tanulmányt bevezető soraival kezdődik. A bevezető szakaszhoz a hivatkozások lábjegyzetben találhatók, a tanulmány további részében pedig a megszokott szövegközi hivatkozást használtunk. *(a szerk.)*

1 A 2011-es gyöngyöspatai események 2000-es évek másodikfele óta tartó osztályalapú etnikai konfliktusok kicsúcsosodása volt. Ez az esemény egy hónapokig tartó konfliktussorozat volt a Heves megyei Gyöngyöspata településen, amelyben szélsőjobboldali félkatonai csoportok jelentek meg a faluban, és a helyi roma lakossággal szembeni „rendfenntartó járőrözést" hirdettek, sorozatosan megfélelmlítették az ott élő roma lakosságot.

2 Tamás Gáspár Miklós: 'A posztfasizmusról', *Mérce*, https://merce.hu/tgm70/a-posztfasizmusrol/

előrehaladtával az állampolgári közösség fokozatosan a biztonságát és életformáját féltő középosztályra és az „érdemtelennek" és a társadalmi rendre „veszélyesnek" kikiáltott mélyszegényekre szakad. Egy évvel korábban Ferge Zsuzsa erről a civilizációvesztési folyamatról ekképp írt: „A nyomor új fenyegetései pedig 'odafent' kiváltják a köz- és a magánerőszak új formáit. […] A sokasodó új szegényeket, hogy kirekesztésük legitimálható legyen, a hatalom bűnbakká teszi".[3]

Noha a hazai kritikai társadalomtudomány e két óriása egyértelműen azt sugallta, hogy a jobb időszakokban csak lappangó rasszizmus elszabadulásának és politikai tényezővé válásának szerves köze van az osztályviszonyok átrendeződéséhez, a politikai szociológia alapvetően mégsem a társadalmi viszonyok felől kísérelte meg megérteni a rasszista politika felfutását. Nemcsak Magyarországon volt ez így, ahol a szociológia a marxista osztályelemzéssel szembehelyezkedve kereste a helyét, hanem a nyugati társadalomtudományban is, amely ebben az időszakban szintén a marxizmus keretein túlmutató (a posztstrukturalizmus és posztmodern által kijelölt) pályákon mozgott. Ezzel összhangban a nagymintás politikai szociológiai vizsgálatok homlokterében az elitekből való kiábrándulás, továbbá a multikulturalizmussal való elégedetlenség és az etnikai és egyéb identitások felerősödésének vizsgálata állt.[4] Noha ezekben a kutatásokban az osztálypozíció kérdése fel-felbukkant, a hangsúly az elméletalkotásban a kapitalista modernizáció során biztonság- és státuszvesztést elszenvedő kékgalléros rétegek érzelmeire (pl. a bevándorlókkal és kisebbségekkel kapcsolatos ellenérzéseikre) helyeződött. Ezek a nagymintás vizsgálatok, és a belőlük születő középszintű elméletek (lásd pl. 'modernizáció vesztesei' tézis), egyfelől az országhatárokon átívelő makrotársadalmi folyamatokat, másfelől az egyének helyzetét és érzelemvilágát helyezték előtérbe, így nem voltak alkalmasak a társadalom mélyrétegeiben zajló csoportkonfliktusok érzékelésére vagy feltérképezésére. A másik fő hiányosságuk az volt, hogy a rasszista politika felfutását különböző, egymástól függetlennek tételezett tényezőkre vezették vissza, ezáltal elhomályosítva azt a lehetőséget, hogy ezek

3 Ferge Zsuzsa: 'A civilizációs folyamat fenyegetettsége', *Magyar Tudomány,* 44. évf. 10. sz. 1999.

4 Rydgren, Jens: 'The sociology of the radical right', *Annual Review of Sociology,* 33. sz. 2007.

a tényezők valamilyen módon összefüggenek egymással (pl., hogy az elitekből való kiábrándulásnak valamiféle köze van a lokális szinten kipattanó társadalmi konfliktusokhoz).

A 2018-ban publikált, öt év kutatási eredményeit összefoglaló, *A vidék lázadása* címet viselő könyvem[5] fő célja az volt, hogy a társadalmi élet mikrorezdüléseire leginkább figyelmes szaktudomány – a szociálantropológia – eszköztárára hagyatkozva feltérképezzem annak a szerteágazó társadalmi konfliktusnak a mozgatórugóit, amely a nyilvánosságban a „cigány-ügy" szélsőjobboldali toposzokkal teletűzdelt keretében került elbeszélésre. A marxi, viszonyokra (nem pozíciókra) összpontosító osztályfelfogást alkalmazva arra próbáltam rámutatni, hogy a kétségkívül jelenlevő etnikai-kulturális súrlódások mellett másfajta, alkalmasint mélyebb feszültségek jellemzik azt a viszonyrendszert, amit a közvélemény kizárólag etnikai kategóriák („cigány", „magyar") mentén próbál (azóta is) értelmezni. A fő mondanivalóm ezzel kapcsolatban az volt, hogy a feszültségek hátterében olyan érdeksúrlódások és -ütközések álltak, amelyek a megélhetéssel (lásd ingatlanárak), az állami erőforrásokhoz (lásd jóléti juttatások) és szolgáltatásokhoz (lásd oktatás) való hozzáféréssel, a társadalmi tér használatával és ellenőrzésével, és még tágabban a társadalmi rend fenntartásában kulcsszerepet játszó normákkal (lásd munka) voltak kapcsolatosak. Az olvasatomban nem másról volt szó, mint két, a rendszerváltás kataklizmájában újjászülető társadalmi osztálynak – a falusi-kisvárosi kispolgárság vezető erejét adó *utóparasztság*nak és a munkásosztályból lefelé kiváló és a társadalomnak fokozatosan a peremére sodródó *felesleg-népesség*nek – az egymásnak feszüléséről. A könyv másik fő mondandója, hogy ennek a konfliktusnak elválaszthatatlanul részesei voltak mind a helyi elitek, mind az országosan regnáló politika. A könyvben két kisváros mikrotörténetén keresztül részletesen bemutatom, hogy a falvakat és kisvárosokat a rendszerváltás első két évtizedében irányító (nemzeti-konzervatív és baloldali-liberális jelzőkkel illetett) helyi elitek informális szabályokon alapuló szegénypolitikáját miképp ásta fokozatosan alá egyfelől a kistermelői gazdálkodásnak az EU-csatlakozás nyomán akuttá váló válsága,

5 Szombati Kristóf: *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary.* New York: Berghahn, 2018.

másfelől a 2002 után hatalomra kerülő baloldali-liberális kormányzat emancipációs-deszegregációs célokat követő társadalompolitikája. Az elemzés kulcsállítása ezzel kapcsolatban az, hogy a cigányellenesség olyan éles politikai fegyvernek bizonyult, amellyel a rendszerváltást és EU-csatlakozást leginkább megsínylő régiókban a helyi politika vezető pozícióiból sikerrel ki lehetett billenteni az alapvetően pragmatista felfogású, mérsékelt politikát követő eliteket, majd ezt a receptet az országos politikába átültetve sarokba lehetett szorítani a regnáló baloldali-liberális kormányzatot, amely nem talált hatékony ellenszert a „cigánybűnözést" zászlójára tűző szélsőjobboldali mozgalmi stratégiával és a választókat az ország „elolaszliszkásodásával" riogató jobboldali médiával szemben. Az itt magyarul közreadott második fejezet[6] ennek a nagy társadalmi konfliktusnak a proto-politikai gyökereit és mozgatórugóit tárja fel Gyöngyöspata társadalmi mikrotörténetén keresztül, a két kulcsszerepet játszó társadalmi nagycsoport (az utóparasztság és a felesleg-népesség) viszonyára fókuszálva.

„De mi ennek az elemzésnek a relevanciája a máról nézve?" – kérdezheti az olvasó. Elvégre a szóban forgó társadalmi konfliktus az utóbbi évtizedben csillapodott, és a Gárda sem borzolja már a kedélyeket, mondhatnánk. Erre a felvetésre az egyik lehetséges válasz az, hogy a középosztály és a szegények megosztása, illetve a szegényekkel szembeni ellenérzések táplálása most is fontos része a hegemón jobboldali párt politikájának, ahogy arra többen több helyen felhívtuk a figyelmet. Én itt most mégis máshová helyezném a hangsúlyt. Az itt közreadott elemzés legfontosabb hozadéka a szememben az, hogy egy újfajta értelmezési keretben próbálja elgondolni a rasszizmus problematikáját. A kultúrát középpontba állító jobboldali értelmezéssel szemben nem a szegénységre mint generációról generációra átörökített, az alkalmazkodást hátráltató szocializációs csomagra vezeti vissza a 2006 után kibontakozó társadalmi konfliktust (amivel végső soron a szegényeket teszi meg bűnbakká), hanem mindenekelőtt az alapvető társadalmi-gazdasági folyamatokból kibontakozó osztályantagonizmusra. Másodsorban pedig egy alapvetően inkoherens (minden erőforrást az

6 Ennek eredeti címe: 'Popular Racism in the Northeast: The Case of Gyöngyöspata'. Az itt közreadott fordítás a 2016-ban megírt eredeti angol nyelvű szöveg szerkesztett változata.

oktatásra koncentráló), a vidéki kispolgárságot az erősen moralizáló érvrendszerével eleve elidegenítő, egy sor várható következménnyel (lásd nem kellően végiggondolt jövedelempolitika, ami a dolgozó szegényeket a mélyszegényekkel szembeállítja) nem számoló, és mindezek (és persze egyéb okok) folytán a politikai folyamatok felett az irányítást elveszítő baloldali-liberális stratégiára. Miközben ez az értelmezés egyúttal azzal a liberális alternatívával is szemben áll, amely a konfliktus gyökerét a vidéki kispolgárság átörökített rasszizmusában, illetve a nem eléggé következetes antirasszista politikában fedezi fel, legfontosabb hozadéka az, hogy újfajta távlatot nyit egy vállaltan baloldali szociálpolitika előtt. Az osztályok közötti szakadékot nemcsak szélesíteni és mérgesíteni lehet, hanem szívós és következetes munkával be is lehet azt temetni. Ahogy azt Ferge Zsuzsa közéleti megnyilvánulásaiban nem győzte hangsúlyozni, a rasszizmus mételyére az állami szociálpolitika az elsődleges gyógyír. Egy olyan szociálpolitika, amely a különböző helyzetű állampolgárok „cselekvését bénító, a jövő tudatos építését aláaknázó szorongásokat, a belátható kockázatok intézményes, de a polgárok részvételével és ellenőrzésével működő kezelésével, azaz a – mindenkor változó tartalmú – létbiztonságok erősítésével”[7] csökkenti. Egy ilyen politika intézményi alapjai jelenleg kétségkívül hiányoznak, ugyanakkor a társadalompolitikai recept ott hever az asztalon, és a korábbi próbálkozásokból nagyjából azt is tudjuk, hogy hol rejtőznek a kerülendő politikai csapdák.

POLARIZÁLT ÁTMENET: AZ „ETNIKUM” ÉS AZ „OSZTÁLY” ÁTFEDÉSEI

Gyöngyöspata a Heves megyei Gyöngyöstől mintegy tíz kilométerre észak-nyugatra fekszik, a Mátra hegység lábánál. A térség ugyan nem tartozik Magyarország legdepriváltabbjai közé, de két olyan mikrorégió is határolja, amelyeket Magyarország harminchárom „leghátrányosabb helyzetű kistérsége között tartanak számon.[8] A 2011-es

7 Ferge Zsuzsa: ‘A rendszerváltás megítélése’, *Szociológiai Szemle*, 1. sz. 1996.

8 2007-ben a baloldali-liberális kormány programot indított az ország legelmaradottabb kistérségeinek fejlesztésére, amelyeket gazdasági, társadalmi és infrastrukturális mutatók alapján azonosított. A 2007-2013-as időszakban minden egyes kistérség számára

népszámlálás idején 2586 fő élt a településen, akikből 318-an (a település akkori lakosságszámának 12 százaléka) önbevallásos alapon a roma kisebbséghez sorolták magukat. Gyöngyöspata egy történelmi szőlőtermelő és bortermelő vidék része, egykor fontos kereskedelmi központ volt, Gyöngyössel azonos jogokat élvezett. A huszadik század közepéig a helyi parasztság uralta a szőlőtermelést, de a szocialista időszak jelentős változásokat hozott az ágazatban. 1975-ben a magántulajdonban lévő termőföldeket kollektivizálták és egy új szövetkezet (az Egyesült Mátrai Szövetkezet) alatt egyesítették őket. Ez Gyöngyöspatán és két szomszédos településen sikeresen átszervezte a szőlőtermelést annak érdekében, hogy kielégítse a KGST-övezet – azon belül is elsősorban a Szovjetunió – olcsó asztali bor iránti igényét. Ezen a hegyvidéki területen a mezőgazdasági termelés más formái nem játszottak kiemelkedő szerepet, ellentétben az ipari termeléssel, mely a szocialista időszakban egyre jelentősebbé vált.

A közeli Gyöngyösön a villamossági vállalatnál, a bútorgyárban vagy a vágóhídon lehetett jellemzően munkát találni, illetve az újonnan megnyitott regionális szénbányákban, melyek az 1960-as és 1970-es évek ipari fellendülését hozták. Ezzel együtt Visontán 1969-ben megnyitották az ország legnagyobb széntüzelésű erőművét. A Gyöngyösön elérhető munkahelyek többsége azonban elsősorban a nem roma lakosságnak adott lehetőséget az elhelyezkedésre. A romákat – akik a Gyöngyöspata külterületén található szegregált telepekről az 1950-es években kezdtek el beköltözni a szegényparasztok által elhagyott utcákba – arra ösztönözték, hogy a bányákban és Visontán helyezkedjenek el. Mások a budapesti Goldberger textilgyárban, illetve a fővárosban zajló nagy építkezéseken találtak munkát. Az ipari szektor növekvő jelentőségét a hivatalos statisztikák is tükrözték: 1990-ben 1193 aktív kereső közül mindössze 227-en dolgoztak a mezőgazdaságban, míg 621-en az iparban és az építőiparban.

A beszélgetésekből és interjúkból, melyeket Feischmidt Margittal[9] folytattunk és rögzítettünk helyi lakosokkal, kiderült, hogy

elkülönítettek egy pénzügyi keretet, amely különböző, az EU által támogatott operatív programokból származó forrásokat tartalmazott.

9 Ez a fejezet részben olyan adatokra támaszkodik, amelyet Feischmidt Margittal együtt gyűjtöttem össze 2011 márciusa és decembere között. Az elemzésben közös értelmezéseinkre is hagyatkozom (Feischmidt és Szombati 2012, 2013a, 2013b, 2014, 2016). Korábbi

a hatvanas évek nagy kollektivizálási hullámában az Egyesült Mátrai Szövetkezetbe kényszerült parasztcsaládok komplex stratégiákat dolgoztak ki annak érdekében, hogy átvészeljék a rendszerváltás időszakát. Egy idős házaspár alábbi – erősen sűrített – élettörténete betekintést enged egy olyan átállási stratégiába, amely az 1990-es népszámlálás idején a helyi lakosság 30 százalékát adó 809 inaktív keresőre (többnyire nyugdíjasokra) jellemzőnek tekinthető.[10] A házaspár mindkét tagja kezdetekben egy állami élelmiszerboltban vállalt munkát a korai szocialista időszakban. Kiváltságos helyzetüknek köszönhetően – melyet egy állami vállalatnál való foglalkoztatottság jelentett – az elsők között szereztek jogosultságot a *háztáji* földművelésre, ami lehetővé tette számukra, hogy saláta és más zöldségek termesztésével egészítsék ki jövedelmüket. A háztáji gazdálkodás fenntartása azonban jelentős erőfeszítést igényelt. Miután délután hazatértek a munkahelyükről, késő estig dolgoztak a házukat körülvevő kétharmad hektárnyi földdarabon. Az 1980-as évek végére elegendő pénzt gyűjtöttek össze egy *Dacia*ra és egy kis gyümölcsösre a *Kecskekőn*, a falura néző dombon, ahol a falu és a környező települések munkásai az 1960-as évek második felében kezdtek borospincéket és nyaralókat építeni. A házaspár 1991-ben megtakarításai maradékát további kisebb területek vásárlására fordította, kihasználva a földárak 50 százalékos csökkenését a várva várt kárpótlási törvény elfogadását követően.[11] Nem ők voltak az egyetlenek, akik kihasználták

közös munkánkhoz képest újszerű az a törekvésem, hogy a cigányellenesség kialakulását egyrészt az előző fejezetben kiemelt strukturális folyamatokhoz, másrészt a baloldali-liberális társadalompolitikához kötöm.

10 A falu lakossága 1990-ben 2729 fő volt.

11 Az 1990-es parlamenti választásokon győztes jobboldali pártok – köztük a Független Kisgazdapárt (FKGP) – elfogadták „a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról" c. törvényt (másnéven első kárpótlási törvényt). A jobboldali kormány, a „kommunisták által ellopott" földek visszaszolgáltatását zászlóra tűző társadalmi igénnyel összhangban, a korábbi földtulajdonosok (vagy örököseik) kárpótlására törekedett. A parlament által 1991-ben elfogadott törvény egységes jogalapot teremtett a magántulajdon 1949. június 8. utáni államosítása által érintettek kártalanítására. A földek korábbi tulajdonosoknak történő visszaszolgáltatása helyett a kedvezményezettek „kárpótlási utalványokat" (kuponokat) kaptak, amelyekkel földterületekre lehetett licitálni. A földek árának hirtelen esése azzal függött össze, hogy a kedvezményezettek nagy számban akarták eladni kuponjaikat.

ezt a lehetőséget. Míg sok más (főleg szegényebb) vidéki településen a földek nagy részét a felszámolt szövetkezetek vezető gárdája szerezte meg, itt a vezetőknek csak háromszáz hektárt sikerült megvásárolniuk, amiből egy gabonatermelő vállalatot hoztak létre. Ez a vállalat 2016-ban húsz embert foglalkoztatott.

A földvásárlás előrelátó stratégiának bizonyult, mivel lehetővé tette az utóparasztság[12] számára, hogy átvészelje a rendszerváltás időszakát. Az asszony kifejtette, hogy ez a „több lábon állás" lehetővé tette számukra, hogy kompenzálják az elsődleges munkahely elvesztését, miután a férjét elbocsátották. Vagyonukra (az autóra, a kis telekre és a gyümölcsösre) támaszkodva elkezdtek salátát és gyümölcsöt árulni a budapesti zöldség- és gyümölcspiacon, ahol az árak lényegesen magasabbak voltak, mint Gyöngyösön.

12 Az „utóparasztság" fogalmát Henri Mendras (1970) dolgozta ki, aki egy fontos tanulmányában hangsúlyozta, hogy a hagyományos paraszti termelési mód és a hozzá kapcsolódó életforma az iparosodó Európában eltűnőfélben van. Mendras koncepcióját azon magyar szociológusok is átvették, akik figyelmüket a városi gyárakban dolgozó vidéki „paraszt-munkások" helyzetére összpontosították. Kemény (1972) és Márkus (1973) megállapították, hogy bár az ebbe a csoportba tartozók valóban a proletarizálódás folyamatán mentek keresztül, a legtöbben továbbra is fenntartották a háztájizást, kiemelve, hogy ez utóbbi fontos szerepet játszott a megélhetési stratégiájukban. Szelényi (1992) később megállapította, hogy a késő szocialista időszak „második gazdaságában" való részvétel a tőkefelhalmozás eszközeként szolgált, és hogy a gondosan összekuporgatott tőkét a paraszt-munkások leginkább gyermekeik taníttatásába fektették, elősegítve társadalmi mobilitásukat. A posztszocialista időszakra összpontosítva Molnár (2005) a „kényszervállalkozás" fogalmát javasolta, hogy rávilágítson a kisebb földbirtokkal rendelkező családok szorult helyzetére, akik nem rendelkeztek elegendő gazdasági és kulturális tőkével ahhoz, hogy elhagyják a gazdaságilag pangó vidéki területeket, és ezért kénytelenek voltak földet művelni és mezőgazdasági termékeiket a helyi piacokon értékesíteni. A vidéki lakosság jelentős részének a mezőgazdasági termelésre való kényszerű ráutaltsága (amely más jövedelemtermelő tevékenységekkel párosult) együtt járt „a paraszti hagyományok bizonyos elemeinek megőrzésével, amelyek érezhetően jelen vannak a mai életben" (Kotics 2011: 177). Bár a posztszocialista vidéki társadalmat már nem a „történelmi parasztság" uralta, az 1989 utáni korszakban megjelentek a paraszti termelési mód megújítására irányuló törekvések, amelyek leginkább független, piacorientált mezőgazdasági vállalkozások létrehozására irányultak. Azok, akik ebben sikerrel jártak, általában a vidéki közösségek kulturális és politikai életében is fontos szerepet játszottak. Többségük eleinte a Független Kisgazdapártba tömörült, amely egészen a 2000-es évekig fontos szerepet játszott a hazai politikai életben. A független kisgazdák és a velük szövetséges vidéki értelmiségiek e csoportját nevezem „utóparasztoknak" vagy általánosabban „utóparasztságnak". E csoport képviselőit, a földtől és a helyi közösségtől való függésen túl, a földdel való bajlódással együtt járó büszkeségérzet, és a hagyományos paraszti élet bizonyos elemeinek megőrzésére irányuló közös erőfeszítés köti össze.

A 2001-es évi népszámlálás mindössze negyvenhárom helyi lakost regisztrált a mezőgazdasági ágazatban. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának meredek csökkenése az ágazatnak a helyi gazdaságban betöltött csökkenő szerepét tükrözte, összhangban az országos és regionális tendenciákkal.[13] Ez a folyamat birtokkoncentrációval járt együtt. A csemegeszőlő árának túl lassú növekedése (egy magas inflációs időszakban) arra késztetett sok kisbirtokos utóparasztot, hogy felhagyjon a parcellák művelésével, területeiket pedig a ma is működő tíz-tizenkét közepes méretű szőlőtermelő vállalkozás vásárolta fel. Ezeket a vállalkozásokat tősgyökeres helyi családok vezetik, kivéve a legkisebbet, amelyet egy fővárosi fiatalember alapított, aki minden vagyonát eladta, hogy (őt idézve) borszőlőt termesszen „a helyi mészkő és andezit ritka keverékéből álló csodálatos talajon". Ezek a családok voltak a kapitalista átalakulás igazi nyertesei. Nemcsak a helyi gazdaság legtekintélyesebb ágazatát uralták, hanem a közösségi életben is kulcsszerepet játszottak.

A rendszerváltás időszakában a kiegészítő jövedelmet biztosító piacozás széles körű elterjedése, majd a földterületeknek a legversenyképesebb családi vállalkozások kezében történő koncentrációja nemcsak Gyöngyöspatára és a Mátra környéki falvakra volt jellemző, hanem a legtöbb magyar vidéki településre is. A mezőgazdaság helyzetével foglalkozó KSH-jelentésben közzétett adatokból kiderül, hogy az egyéni termelők száma 1991 és 2000 között elképesztő mértékben, 31,3 százalékkal, majd 2001 és 2007 között további 35,5 százalékkal csökkent (KSH 2008: 168). A tendencia különösen az észak-magyarországi régióban volt jelentős, ahol 36,3, illetve 39,9 százalékkal csökkent az egyéni termelők száma. Ugyanebből az adatsorból kiderül, hogy Észak-Magyarország lesújtó eredménye részben az egyéni szőlőtermelők (akik a régió egyéni termelőinek egynegyedét tették ki) számának meredek csökkenéséből adódott. A 2000-ben még aktív egyéni szőlőtermelőknek közel a fele 2007-re tönkrement.

13 A Központi Statisztikai Hivatal által összeállított adatok azt mutatják, hogy a mezőgazdasági ágazatban foglalkoztatottak aránya 1990 és 2005 között 15,5 százalékról 4,9 százalékra csökkent. Észak-Magyarországon a vonatkozó arány 13,6 és 3,7 százalék volt. Lásd KSH 2008: 56.

A fő tényező, amely Gyöngyöspatát megkülönbözteti az észak-keleti régió sok másik településétől, az, hogy a falu egy olyan kistérségben fekszik, amely a rendszerváltást követő gazdasági válságot viszonylag jól átvészelte, összehasonlítva más iparosodott központokkal. A Mátrai Erőmű – amelynek többségi részvényeit 1995-ben eladták a német RWE energiaóriásnak – nem bocsátotta el szakképzett dolgozóit, és 2016-ban továbbra is 2100 embert foglalkoztatott (miközben közvetve további 1500 embernek biztosított megélhetést). Ez nagyban megmagyarázza, hogy a Gyöngyöspatán 1990-ben "ingázó munkavállalóként" nyilvántartott 751 munkás többsége miért tudta megtartani munkahelyét. Ezt igazolja a munkanélküliségi ráta alakulása is a három egymást követő népszámlálás (1990, 2001, 2011) során. Míg 1990-ben Gyöngyöspata azon települések 20 százaléka közé tartozott, ahol a munkanélküliségi ráta a legmagasabb volt az országban, addig 2001-ben a helyi munkanélküliségi ráta megegyezett az országos átlaggal, 2011-ben pedig az átlag alatt volt (4,9 kontra 6,5 százalék).

Gyöngyöspata azonban egy szempontból hasonlított az ország leghátrányosabb helyzetű településeire: a helyi szakképzetlen munkások tartósan kiszorultak az elsődleges munkaerőpiacról.[14] Az elbocsátások az 1980-as években kezdődtek, de a folyamat a rendszerváltás után gyorsult fel, miután a Goldberger gyárat 1993-ban bezárták és az szakképzetlen munkásokat elbocsátották Visontáról. A kutatás idején a mintegy száz munkaképes korú helyi roma férfi közül mindössze háromnak volt bejelentett munkája, további ötöt pedig a helyi szőlőtermelők és borászok foglalkoztattak többé-kevésbé rendszeresen. (Tudomásunk szerint az összes roma nő munkanélküli volt.) A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatai azt mutatják, hogy a munkanélküli roma férfiak tették ki a többségét azoknak, akiket a hivatal 2000 és 2007 között Gyöngyöspatán munkanélküliként tartott nyilván. Az 1989 utáni időszakban a romák körében tapasztalható magas munkanélküliségi ráta a strukturális hátrányok (azaz a kapitalista gazdaságban a képzetlen munkaerő iránti kereslet erőteljes csökkenése) és az etnikai diszkrimináció együttes hatásának eredménye volt az átstrukturált munkaerőpiacon.

14 Az 1990-es népszámlálás negyvenhat munkanélküli helyi lakost regisztrált. Ezek többsége valószínűleg szakképzetlen roma munkás volt, akiket elsőként bocsátottak el olyan ipari munkahelyekről, mint például a szomszédos Gyöngyösoroszban 1986-ban bezárt bánya.

A munkanélküliségi válság az északi és keleti régióban volt a legnagyobb, ahol a roma lakosság fele élt, és ahol a bányák és gyárak bezárása után a szakképzetlen munkások foglalkoztatási lehetőségei szinte teljesen megszűntek.[15] Míg az Ózdhoz és Miskolchoz hasonló nagyvárosok drámai foglalkoztatási helyzetéről szóló hírek eljutottak a szélesebb nyilvánossághoz, az ország ipari központjának perifériáján élő vidéki roma közösségek válságos helyzete nagyrészt elkerülte a közvélemény figyelmét. A vidéki roma lakosság helyzete ezekben a falvakban különösen súlyos volt a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés hiánya és az ingatlanok iránti kereslet hiánya miatt, ami ezt az újonnan létrejött "felesleg-népességet"[16] gyakorlatilag röghöz kötötte.

1. táblázat A munkanélküliek száma Gyöngyöspatán (2000-2013); a növekedés által jellemzett évek dőlt betűvel szedve, a fordulópont aláhúzva.

2001	2003	2006	2008	2010	2013
124	*137*	*161*	*160*	*216*	166

15 A Kemény és munkatársai által 2003-ban végzett reprezentatív kimutatta, hogy az északi megyékben a cigány férfiaknak csak 19,7 százaléka volt foglalkoztatva, és ugyanez az arány keleten 14,2 százalék volt (lásd Kemény et al. 2004: 102-103).

16 A „felesleg-népesség" fogalmát a marxista politikai gazdaságtanból vezetem le. Bár nem Marx találta fel a kifejezést, de a „felesleg-népességet" vagy a „munkaerő tartalékhadseregét" a kapitalista munkaszervezés szükséges részeként tételezte (lásd Karl Marx, Das Kapital, Erster Band, Hamburg: VSA Verlag 2017, 568/9. o.). Alapvető érve az volt, hogy a kapitalizmus fejlődésével egyre kevesebb munkaerő szükséges a társadalom igényeinek kielégítéséhez. Mivel ez a kapitalizmusban Marx szerint abszolút érvényű történelmi tendencia, a munkásságnak egy része idővel feleslegessé válik a termelésben. Ahogy azonban Marx továbbfejleszti az érvelést, az is világossá válik, hogy a gazdaság állapotától függően a munkaerő tartalékhadserege időszakosan vagy bővül vagy zsugorodik, és egyes dolgozókat vagy felszívja a munkaerőpiac, míg mások kiszorulnak róla. Marx „lebegő tartaléknak" nevezi azokat a dolgozókat, akiknek korábban stabil és viszonylag jól fizető állásuk volt, és csak átmenetileg maradnak munka nélkül, mert a tőke számára hasznos készségeiket sikerül megtartaniuk (ma őket ismerik el munkanélküliként). A tartalékhadsereg másik három kategóriája a következők: a „stagnáló rész" (marginalizált, rendkívül rendszertelenül foglalkoztatott emberek), a „koldusok" (a tőke szüntelenül változó igényeinek változásához alkalmazkodni képtelen emberek) és a „látens rész" (a lakosságnak a kapitalista termelésbe nem teljesen beilleszkedett szegmense). A következőkben a „felesleg-népesség" kifejezést fogom használni mind a szélsőségesen szabálytalanul foglalkoztatott marginalizált emberekre, mind azokra, akiket Marx a koldusok közé sorolt. Ennek oka, hogy a posztszocialista társadalmi életben a rendszertelenül dolgozók és a munkaképtelenek helyzete nem különbözik lényegesen, hiszen mindkét kategória bizonyos mértékben állami támogatásra szorul, és mindkettő marginalizálódott, miközben ugyanezzel a névvel is illetik őket („mélyszegények").

A „HEGEMÓN MAGYARSÁG” MINT A POLARIZÁCIÓRA ADOTT VÁLASZ

A felesleg-népességről készült mikrovizsgálatok rávilágítottak arra, hogy ez a csoport korántsem volt etnikailag homogén (lásd Kovács et al. 2013). Mivel azonban nagy arányban alkották roma származású polgárok, és az általános felfogás szerint a társadalom perifériáján élők „cigányéletet” élnek, a többségi társadalom peremén élő embereket „cigányoknak” bélyegezték. Gyöngyöspatán az ipari munkahelyüket elvesztők túlnyomó többsége valóban roma származású volt, családjaik pedig a „cigánysoron” éltek: egy olyan utcában, ahol eredetileg szegény földnélküli parasztok laktak. Az ott élő családokkal folytatott beszélgetéseim során kiderült, hogy a családok egy része az 1990-es évek elején költözött vissza Budapestről a sorra (vagy, egy a köznyelvben elterjedtebb szóval élve: telepre), miután a férfiak kiszorultak a fővárosi munkaerőpiacról. E családok többségének gyöngyöspatai gyökerei voltak, de akadt néhány frissen ideköltöző is, akiknek nem volt korábbi kapcsolódásuk a faluhoz.

2007-ben a helyi képviselők egy olyan építési rendeletet szavaztak meg, amely megtiltotta az új lakások építését (amit akkoriban a baloldali-liberális kormány aktívan támogatott), valamint az épített ingatlanok átalakítását azokban az utcákban, amelyeket a magasabb státuszú csoportok elhagytak. A cigánysoron és annak környékén a lakáskínálat korlátozásával a helyi képviselők igyekeztek megakadályozni, hogy a közeli falvakból és Gyöngyösről nagy számban költözzenek romák Gyöngyöspatára. Más szóval az volt a céljuk, hogy Gyöngyöspata ne váljon „gettófaluvá”.[17]

Az általános iskola korábbi igazgatójával folytatott beszélgetéseinkből kiderült, hogy a telepen élő gyerekeket már jóval az ő hivatali ideje (1996-2006) előtt is külön osztályokba helyezték, vagyis egy

17 Míg a könyv más fejezeteiben a „felesleg-népesség” kifejezést használom azon csoport megnevezésére, amelynek tagjai kiszorultak az elsődleges munkaerőpiacról és a többségi társadalomból is kirekesztődtek, ebben a fejezetben többnyire a „telep-lakók” kifejezést fogom rájuk használni. A legfőbb emellett szóló érv az, hogy a térbeli-fizikai szegregáció mint a társadalmi kirekesztés legfontosabb dimenziója kerüljön előtérbe.

osztályba sorolták a különleges bánásmódot igénylő gyerekekkel.[18] Ez a szétválasztás térbeli megosztottságot is jelentett: a speciális „B" osztályok a földszinten voltak, míg a „normál" osztályok az iskolaépület második emeletén kaptak helyet. Ezek az osztályok külön mosdókat is használtak, és a speciális osztályokba járó gyerekek nem vehettek részt a helyi uszodába szervezett sporttevékenységeken. Ami az iskola utáni, délutáni tevékenységeket illeti, ezek csak azokra a gyerekekre korlátozódtak, akiknek az anyja dolgozott. (Amint fentebb említettük, a roma nők mind munkanélküliek voltak, aminek következtében gyermekeik ki voltak zárva ebből a szolgáltatásból).

A korábbi igazgató elmondása szerint ezt a rendszert azért vezették be, hogy csökkentsék a különböző szociokulturális háttérrel rendelkező gyerekek közötti interakciót, és ezáltal megelőzzék az ebből fakadó konfliktushelyzeteket, amelyek kezelésére a tanárok nem voltak felkészülve. Ez azonban csak egy része az igazságnak. A szegregációt azért is gyakorolták ilyen tudatosan az iskolában, hogy megakadályozzák a magasabb státuszú családok elmenekülését, azaz a jobb státuszú gyerekek beíratását Gyöngyös valamelyik iskolájába.[19] Az iskola „elcigányosodásának" megakadályozása érdekében az igazgató – elődeihez és utódaihoz hasonlóan – nemcsak a „problémás gyerekek" elkülönítéséről gondoskodott, hanem arról is, hogy a „tiszta osztályok" a legjobb tanárokat kapják. Az oktatási erőforrások egyenlőtlen elosztása és a telep-lakók „problémás" vagy „fogyatékos" gyermekekként való megbélyegzése messzemenő következményekkel járt. Az elmúlt évtizedben az iskolának egyetlen olyan cigány tanulója volt – a Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnökének fia – aki érettségit tudott szerezni.

18 A Heves Megyei Tanács megbízásából 2003-ban készült jelentés kimutatta, hogy ez a gyakorlat korántsem csak Gyöngyöspatán jellemző. A jelentés arra a következtetésre jutott, hogy a speciális ellátást nyújtó osztályokba beíratott tanulók 98 százaléka roma nemzetiségű volt. Az Egri Törvényszék 2016 márciusában kelt ítéletében kimondta, hogy a gyakorlat sérti a roma gyermekek jogait, és az Emberi Erőforrások Minisztériumát felelősség terheli a diszkriminációs gyakorlatért. Lásd: "Esélyük sincs a szegény roma gyerekeknek, hogy normális iskolába kerüljenek", https://abcug.hu/eselyuk-sincs-a-szegeny-roma-gyerekeknek-hogy-normalis-iskolaba-keruljenek/.

19 A magyar állam 1985-ben biztosította a szülőknek azt a jogot, hogy szabadon választhassák meg, melyik iskolába kívánják beíratni gyermeküket.

Ez az egyetlen adat tökéletesen rávilágít a telep-lakókat sújtó oktatási diszkriminációra. Azt is magyarázza, hogy – alacsony iskolai végzettségük következtében – miért volt szinte lehetetlen számukra, hogy elhagyják a falut és a gazdaságilag dinamikusabban fejlődő régiók valamelyikében vállaljanak munkát. Mivel a helyi gazdaságnak kevés szüksége volt a szakképzetlen munkaerőre, a telep-lakók számára sokáig egyetlen járható út maradt: a helyi utóparasztok szőlő- és gyümölcsöskertjeiben vállalt szezonális munka.

Az általam említett két szegregációs mechanizmus – a lakóhelyi és az oktatási szegregáció – legfontosabb jellemzője az volt, hogy nem az etnikai hovatartozásra, hanem az érdemre hivatkozva legitimálták őket. Annak kiválasztása, hogy ki járhat „normál" osztályba, a gyermekek „képességein" alapult, ahogyan azt a korábbi igazgató is kifejtette. Erre rímelt az, amit a falusiaktól hallottunk a házeladásokkal kapcsolatban: a legtöbben azt mondták, hogy a „rendezett" életvitelt folytató telep-lakóknak hajlandóak lennének eladni a házukat. Nekünk külső szemlélőknek egyértelműnek tűnt, hogy az érdemesség ezen ismérvei a társadalmi hierarchiában betöltött pozícióhoz kapcsolódtak. A telep-lakók gyermekeit ritkán tartották „alkalmasnak", szüleiket pedig elég „rendezettnek" ahhoz, hogy a többiekkel együtt lakjanak vagy járjanak iskolába. Az érdemesség nyelvezete és morális ökonómiája mégis lehetővé tette, hogy a telep-lakók közül néhányan kiszabaduljanak az informális szegregáció és ellenőrzés mechanizmusainak béklyójából. Négy-öt olyan családról tudtunk, ahol a férfiak rendszeresen dolgoztak a helyi utóparasztok gazdaságaiban és a gyerekek „normális" osztályba járhattak.

E családok többségének sikerült a telepen kívül házat is vásárolnia. Azzal, hogy az „alkalmazkodóképes" családok számára kilátásba helyezték a láthatatlan osztály- és etnikai határ átlépését, a helyi hatalom birtokosai egy hatékony eszközt teremtettek a telep-lakók fegyelmezésére. Az iskola, lakóhely és munkalehetőségek érdemességre apelláló elosztása ugyanis versenyre késztette a telep-lakókat. A kirekesztés elkerülésének a legkézenfekvőbb módja az volt, ha egy családnak sikerült azáltal kitűnnie, hogy sikeresen performálja a felkarolásra méltó („érdemes", „igyekvő", „rendezett", „normális") szegény szerepét.

Bár a kifejezést mások nem használták, nem én vagyok az első, aki kiemeli a posztszocialista időszak során megfigyelhető „hegemón

magyarságot", mint a társadalmi ellenőrzés fenntartásnak mechanizmusát. Két antropológus, akik egy Gyöngyöspatához sok tekintetben hasonló településen végeztek terepmunkát, megállapították, hogy a „parasztok" által ellenőrzött lehetőségekért és erőforrásokért több roma nagycsalád versengett (Horváth és Kovai 2010). Tanulmányuk további fontos tanulsága, hogy a kvázi-utópisztikus integráció kilátásba helyezése megakadályozta, hogy a telep-lakók tartós szolidaritási kötelékeket alakítsanak ki egymással. Ez volt a helyzet Gyöngyöspatán is, ahol a telepről elmenekülők a „zsiványság" és a „retkesség" hegemón diskurzusának átvételével szimbolikusan elhatárolták az ottmaradottaktól önmagukat. Ezt a távolságtartást egyrészt az a vágy motiválta, hogy megszabaduljanak a távoli rokonok segítésének terhétől. (A szűkös erőforrások – élelmiszer, gyógyszer, dohány stb. – nagycsaládokon belüli újraelosztásának gyakorlata segített a telep-lakóknak átvészelni a krónikus hiány időszakait és az olyan váratlan csapásokat, mint a betegség, egy családtag halála vagy bebörtönzése.) A rokonsági kötelékek elszakításával ezek a családok esélyt adtak maguknak arra, hogy megtakarítsanak egy kis pénzt, ami kulcsfontosságú volt mobilitási stratégiájuk sikeres megvalósításához. Ezek a kilépők azonban jellemzően a két közösség között találták magukat: már nem tekintették őket cigányoknak, de a faluközösség teljes jogú tagjainak sem fogadták el őket. Ez azonban nem tántorította el őket attól a reménytől, hogy gyermekeik egyszer „normális emberekként" élhessenek.[20]

AZ UTÓPARASZTSÁG HANYATLÁSA

A telep-lakókkal folytatott beszélgetéseim során kiderült, hogy a 2000-es évek elején visszaesett a mezőgazdasági idénymunka iránti kereslet. Addig több interjúalanyom is rendszeresen dolgozott a helyi gazdák gyümölcsöseiben és szőlőiben. Bár az utóparaszti háztartások szívesebben alkalmaztak erdélyi idénymunkásokat vagy szegényparaszto-

20 A kilépők helyzete hasonlított ahhoz a néhány szegényparaszti sorból származó családéhoz, akik szintén úgy tartották fenn magukat, hogy idénymunkát vállaltak az utóparasztoknál. Ezeket a családokat nem azonosították „cigányként", mert mindenki tudta, hogy „magyar" származásúak. De lenézték őket „civilizálatlan viselkedésük" és életformájuk miatt, amelyet a falusiak romákéhoz hasonlónak láttak.

kat (akikről úgy tartották, hogy szorgalmasabbak), a helyi képzetlen roma munkaerőre is szükségük volt, főleg a munkaintenzív időszakokban. Ez az egyensúly Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozása után megbillent. Egyfelől eltűntek a „románok" (feltehetően azért, mert Spanyolországban és más országokban nagyobb jövedelemre lehetett idénymunkával szert tenni). Másfelől a helyi termelők piaci pozíciói erőteljesen romlottak. Miközben a közös Európai Gazdasági Térségbe megfelelő tudás és kapcsolatok híján nem tudtak exportálni, a hazai piacon sem tudtak lépést tartani a nemzetközi termelőkkel, akik a gépesítés és az olcsó kelet-európai munkaerő révén jelentős termelékenységnövekedést értek el, és a vámok eltörlését kihasználva elkezdtek Magyarországra is tömegesen exportálni. A kis gyümölcsösök és szőlőültetvények idős tulajdonosai erre a helyzetre a termelés feladásával reagáltak, a parcellák eladásából származó jövedelmet gyerekeik társadalmi mobilitásába fektetve. Ezt nevezte van der Ploeg (2008) és Kovách (2003) „paraszttalanításnak": a paraszti termelési mód és életforma elhagyásának. Amint fentebb megjegyeztem, ez a folyamat itt is, mint másutt, egy szélesebb körű – a mezőgazdasági termelés és az ágazatban foglalkoztatottak számának csökkenésével járó – deaktivációs tendencia része volt. Míg néhány szőlőültetvényt a korábban említett (a posztszocialista átalakulási folyamatot sikeresen átvészelő) helyi borosgazda vásárolt fel, a korábban művelt termőterületnek egy jelentős része parlagon maradt. A termelés felfuttatásának útját választó szőlészek jellemzően a termelés gépesítésével igyekeztek a konkurenciával lépést tartani. Más gazdák úgy próbálták csökkenteni az ársokkokkal szembeni kitettségüket, hogy a szőlészetet más gazdasági tevékenységekkel, leginkább borászattal és panzió-nyitással kombinálták. A képzetlen munkaerő iránti keresletre ez a két tendencia negatív hatással volt. A minőségi, „kézműves" borok előállítására törekvő gazdák jellemzően egy-két segédmunkást foglalkoztattak rendszeres jelleggel, a gépesítésbe beruházó szőlőtermesztőknek pedig csak a szüret során volt szükségük nagyobb számú mezőgazdasági segédmunkásra. Ez megmagyarázza, hogy kutatásunk idején miért csak négy-öt roma férfi volt, aki mezőgazdasági munkával megélhetést tudott biztosítani a családja számára.

Az utóparasztság hanyatlásának számos fontos következménye volt. Először is, a kisbirtokosoknak (akik már a kapitalista átmenet

időszakában is nagy mennyiségű tőkét és fizikai munkát voltak kénytelenek befektetni az átállásba) még keményebben kellett dolgozniuk mikrovállalkozásaik jövedelmezőségének fenntartásáért. Az általunk megismert családok közül sokan kimerítették erőforrásaikat, és a kutatás idején komoly egészségügyi problémákkal küzdöttek. Ezt támasztja alá annak az idős házaspárnak az esete is, akiket a fejezet elején mutattam be. Mint említettem, a házaspár a kis vagyonát (telek, kárpótlási jegyek, autó) arra használta fel, hogy a szűkös nyugdíjat és jövedelmet piacozással egészítse ki. A folyamatos fizikai erőfeszítésnek, amely lehetővé tette számukra, hogy státuszukat fenntartsák és felneveljenek három gyermeket, végül meg lett az ára. 2013-ban a férj leukémiában meghalt, az asszony pedig úgy döntött, hogy elad három hektár földet, mert elvesztette a motivációját, hogy folytassa azt a fáradságos életet, amely – mint elmondta – arra a meggyőződésre épült, hogy „a kemény munka, és csakis a kemény munka visz előre az életben". Gyermekeik érthető okokból nem voltak hajlandóak követni szüleik példáját; sok más utóparaszt család utódaihoz hasonlóan ők is elhagyták Gyöngyöspatát. Előbb Budapesten jártak egyetemre, majd végleg ott rendezkedtek be. Távozásuk után a betegeskedő szülők nem csak azon tűnődtek el, hogy megérte-e az egész, hanem azon is, hogy vajon ki vagy mi a hibás családjuk szétszóródásáért és életformájuk lassú hanyatlásáért.

A képzetlen munkaerő iránti csökkenő kereslet, amely tovább szűkítette a munka révén megszerezhető jövedelmet, a telepen lakó felesleg-népességet is válságba sodorta. Az általam megismert anyák arról számoltak be, hogy egyre nagyobb nehézségekbe ütköznek a munkamorál gyerekeknek történő átadása során. Ennek a mindenki számára látható tünete volt a kisstílű lopás mint a jövedelemszerzés alternatív módjának megjelenése a telepen. A telep-lakók nagyjából egyetértettek abban, hogy három „problémás család" volt, ahol a fiatal felnőttek és a gyerekek rendszeresen loptak apróságokat a „parasztoktól", különösen az egyedül élő idős emberektől, akik könnyű célpontot jelentettek a tolvajok számára. A telep közvetlen közelében élő idős nőknél tett látogatásaink során kiderült, hogy sokan közülük jó kapcsolatot ápoltak egy-két telepen élő családdal. Többüknek gyümölcsöse vagy szőlője volt a Kecskekőn, egy úgynevezett „pince-dombon", ahol azok a pincék voltak találhatóak, melyekben a szőlőből préselt

mustot hordóba töltik, majd később palackozzák. (A helyi emlékezetben a Kecskekő a legjobb borszőlőt adó pince-dombként szerepel a mai napig.) A gyümölcsösökben és a szőlőkben nyújtott segítségért cserébe a tulajdonosok a termésből részesedést vagy más természetbeni juttatást biztosítottak. 1995-ig az ott található szőlőültetvények a dombtetőt elfoglaló katonai tábor védelmét élvezték. (Mint utólag megtudtuk, a katonák alkalmanként figyelmeztető lövéseket adtak le, amikor tolvajok próbálták megközelíteni a szőlőtőkéket.) A helyi kisbirtokosok visszaemlékezése szerint a katonaság távozása egybeesett a lopások növekedésével.[21]

A telep-lakók elmondása szerint a szőlők és gyümölcsösök művelésével az idős tulajdonosok fokozatosan hagytak fel, méghozzá azért, mert a munka túl nehéz volt, a haszon pedig túl csekély. Az utóparasztok többnyire nem értettek egyet ezzel az indoklással. Legtöbbjük úgy gondolkodott, hogy elsősorban a helyi tolvajok voltak felelősek azért, hogy a tulajdonosok levonultak a Kecskekőről. Amiben mindkét fél egyetértett, az az, hogy a pincehegy pusztulása egy elhúzódó folyamat volt, amely a kétezres évek közepén ért véget az utolsó megmaradt pincék megsemmisülésével.

Az utóparasztok, akikkel 2011-ben kezdtünk el beszélgetni, több évre rá is rendkívül keserűen nyilatkoztak a tulajdonuk elpusztulásáról. Az egykor ragyogó szőlő- és gyümölcsöskertek emléke és a pusztuló pince-domb látványa a rendszerváltás okozta nehézségekre és a paraszti hagyományok megtörésére emlékeztette a volt tulajdonosokat. Néhányan megemlítették, hogy veszteségérzetüket elviselhetetlenné tette, hogy a pincéiket fedő tetőcserepeket a telep-lakók házain látták újra. A domináns csoport veszteségeit elbeszélő történetnek ez az apró részlete azért fontos, mert megmutatja, hogy a Kecskekő egy olyan szimbólummá vált, amely a hanyatlás élményét a felesleg-népesség jelenlétével kapcsolta össze. Bár a gyümölcsösök és szőlők művelésével a kisbirtokosok egy szélesebb gazdasági átalakulás és társadalmi válság időszakában hagytak fel, pusztulásuk az utóparasztság emlékezetében a kisstílű bűnözéssel társult.

21 Ez igaz lehetett, mivel a Belügyminisztériumtól kapott statisztikák szerint a rendőrség által regisztrált és a Belügyminisztérium által közzétett vagyon elleni bűncselekmények száma 1994 és 1995 között 53-ról 70-re emelkedett.

A Kecskekő pusztulásának a közösségi viszonyokra gyakorolt hatását egy „bűnügyi jelentés" közzététele tette nyilvánvalóvá, amely a „helyi alvilág" által elkövetett „vétségeket és egyéb bűncselekményeket" katalogizálta az áldozatok vallomásai alapján 2006 őszén, amikor az utolsó pincéket már elhagyták a tulajdonosok. A hatvanöt oldalas jelentés – amelyet egy korábban jelentéktelen helyi egyesület, az *Együtt Gyöngyöspataért Baráti Kör* (innentől: Baráti Kör) adott ki – két részből állt: egy rövid bevezetőből, amelyben az egyesület elnöke részletezte saját értelmezését a vétségekről; és a szóbeli vallomások anonimizált átirataiból, amelyek a szerzőnek nyilatkozó áldozatok vallomásain alapultak.

Ebben a fejezetben a második résszel foglalkozom, amely egyedülálló betekintést nyújt azon sérelmek természetébe, amelyek a 2000-es évek közepétől terhelték meg jelentősen az utóparasztok és a telep-lakók közötti viszonyt. A következőkben néhány tanúvallomást idézek, hogy az olvasó betekintést nyerjen a szerző által a „tisztességes többség" képviselőiként azonosított lakosok sérelmeibe, és abba a nyelvezetbe, amellyel ezeket kifejezték[22]:

> „Egy nap, ez két évvel ezelőtt volt, észrevettem, hogy 160 ezer forint eltűnt a házból. Hívtuk a rendőrt, mert csak ez a Robi volt bent a házban. Elkapták, és beismerte, hogy ő vitte el a pénzt. És megígérte, hogy visszaadja. Végül 25.000-et [forintot] visszaadott, a maradékra még mindig várunk."

> „Ez néhány évvel ezelőtt húsvét hétfőn történt. Édesanyám egyedül volt otthon, a kapu nem volt rendesen bezárva, és négy roma legény jött be 'locsolkodni'. Egyikük a konyhából a nappaliba lökdöste édesanyámat, közben a többi legény ellopta a pénztárcáját, amiben nem volt túl sok pénz. A konyhából elvitték az órát is. Az eset óta anyukám mentális állapota súlyosan romlott, napközben is félelmek gyötrik."

> „Hallottam az öregemberről, aki kétségbeesetten próbálta megvédeni barackfáit, de kénytelen volt menekülni, miután a helyi bűnözőpalánták kövekkel kezdték megdobálni. Hallottam a szomszédos pince

22 A riport sajnos már nem érhető el az interneten, így az angol fordításból és emlékezetemből vagyok kénytelen az eredeti szöveget rekonstruálni *[a szerző megjegyzése]*.

tulajdonosának történetét, akit az elmúlt tíz évben hatszor raboltak ki. Három héttel ezelőtt mi is megtapasztalhattuk a helyi alvilág tetteit. Anyámat kirabolták a pincénk előtt. Az értéktárgy természetesen nem került elő, de az egyik elkövetőt azonosították. Annak ellenére, hogy tanúk voltak, és az okozott kár körülbelül százezer forintra rúgott, újra láttuk az elkövetőt a faluban. Azt is hallottuk, hogy az eset óta kirabolt és megvert egy idős férfit. Eddig arról álmodtunk, hogy pár év múlva Gyöngyöspatára költözünk. Ez most veszélybe került, mert felelősséget viselünk jövőbeli gyermekeink életéért. Nem akarunk olyan faluban élni, ahol bűnözői életet élő emberek szabadon kószálnak. Nem akarunk olyan helyen élni, ahol nem ültethetek fát a pince elé, mert a helyi alvilág elküldi a gyerekeit, hogy vágják fel tűzifának… Nem akarunk olyan helyen élni, ahol nem küldhetjük a gyerekeinket a helyi iskolába."

„A falu körül több száz hektár erdő és gyümölcsös található, amelyek kézi munkát igényelnek. Itt mindenkinek van munkája, mindenkinek! De a helyi alvilág nem hajlandó úgy dolgozni, mint a 'hülye parasztok' – ahogy ők mondják. Ehelyett segélyen élnek, amit a 'hülye parasztok' és városi rokonaik fizetnek. Tönkreteszik saját gyermekeik életkilátásait. Négy-öt éves gyerekeket, akik – ahogy mi magunk is láttuk – még beszélni sem tudnak, a saját szüleik beszélik rá vagy kényszerítik a lopásra. Télen láttam két két-három éves gyereket, akik hajlott háttal vittek egy vödör vizet a hóban. Afrikában a gonosz emberek öt-tíz éves gyerekekből csinálnak gyilkoló gépeket. Azok, akik ahelyett, hogy tanítanák gyermekeiket, bűnözői életmódra tanítják őket, szinte ugyanolyan gonosz bűnt követnek el. De itt a tanárok nem terroristák vagy gerillaharcosok, hanem szülők! Szülők, akik aztán pajzsként használják gyermekeiket, mert a társadalom nem tud mit kezdeni a gyerekkori bűnözéssel. Nem lehet őket feljelenteni a rendőrségen, a törvény nem nyújt védelmet ellenük. Ezek a szülők a legaljasabb emberek."

Elemzésem a leginkább nyilvánvaló mozzanattal kezdem: a jelentés megjelenésének idejére a telep-lakókra a falusiak egy jelentős része (a jelentésben több tucatnyi lakos került megszólításra) a többség békéjét, méltóságát, életformáját és megélhetését fenyegető csoportként tekintett. Bár az áldozatokat szándékosan nem azonosították, az

önazonosítás formái (pl. „idős hölgy") és a vallomások nyelvezete azt a feltételezést támasztják alá, hogy 2006-ban a helyi romákkal szembeni elégedetlenség még nagyrészt a telep közelében lakó idős emberekre, valamint a gyümölcsösök és szőlők tulajdonosaira korlátozódott, akik együttesen a helyi lakosság körülbelül egyharmadát tették ki. Ez nem jelenti azt, hogy minden nyugdíjas és földtulajdonos haragudott volna „a cigányokra". Mindazonáltal a tanúvallomások világossá teszik, hogy a szerző nem a semmiből szőtte a narratíváját. A jelentés arról tanúskodik, hogy 2006-ban Gyöngyöspatán a népi cigányellenesség spontán hulláma söpört végig.

Úgy tűnik, hogy a népi felháborodásnak ezt a hullámát közvetlenül az a helyi lakosság egy része által osztott felfogás táplálta, hogy bizonyos, a „helyi alvilághoz" köthető bűncselekmények folyamatosan ismétlődnek, és hogy ez az ismétlődés veszélyt jelent a „tisztességes emberekre". E vétségek közül a legsúlyosabb bűncselekményként a kisstílű lopásokat emelték ki. Ezzel kapcsolatban fontosnak tartom idézni a volt alpolgármestert, aki nekünk arról számolt be, hogy „a kisebb lopások régen nem jelentettek problémát, mert húsz kiló gyümölcs nem olyan nagy dolog. De a parasztok helyzete rosszabbra fordult, és ez azt is jelenti, hogy az itteni emberek már nem olyan toleránsak, mint régen."[23]

Az alpolgármester megjegyzése rávilágít arra a kapcsolatra, amely az utóparasztok deprivációja és a felesleg-népességgel szembeni növekvő intoleranciája között áll fenn. Míg a relatív deprivációs tézis hívei azt hangsúlyozzák, hogy a frusztrációt elsősorban a saját múlttal vagy a társadalmi referenciacsoportokkal való kiábrándító összehasonlítások táplálják, és hogy ezek hajlamosak az embereket szorongóbbá, bizonytalanabbá és másokkal szemben neheztelővé tenni (Rydgren 2007), addig az én anyagom a lopás központi szerepét emeli ki az egyéni veszteség és a kollektív hanyatlás racionalizálásában. Míg a posztszocializmusról szóló antropológiai szakirodalom a lopást leggyakrabban a gazdasági szerkezetátalakítással és a jóléti állam visszaszorításával összefüggésbe hozott, ámde nehezen megragadható veszteségek metaforájaként tárgyalja (Kalb 2009), a bűnügyi jelentés és az azt követő gyöngyöspatai terepmunkánk megmutatta, hogy a lopások

23 Részlet a szerző és Feischmidt Margit által készített interjúból.

megszaporodása nem csak az utóparasztság biztonságérzetét roppantotta meg, hanem a „saját" faluja feletti ellenőrzés elvesztésének rémét jelképezte egy kontroll alól felszabaduló, ezért veszélyes csoport jelenlétében (vö. Eredics és Kovai 2026).

A HEGEMÓN MAGYARSÁG MEGKÉRDŐJELEZÉSE

Figyelemre méltó, hogy az utóparasztság képviselői a bűnügyi jelentés megjelenését megelőző időszakban kísérletet tettek a telep-lakók helyi gazdaságba való beágyazódásának elősegítésére. Ebben kezdeményező szerepet a Baráti Kör két női tagja vállalt. Egyikük, akinek szőlőbirtoka és panziója volt, az egyik legidősebb roma férfi által készített seprűket kezdte el árulni, és a fiatalabb férfiakat is ennek a tradicionális roma mesterségnek az elsajátítására ösztönözte. Noha együttműködésük a férfi haláláig fennállt, a hagyomány feleleventése nem járt sikerrel. A másik kezdeményezés – a helyi orvosnő kísérlete a kertművelés népszerűsítése a telep-lakók körében – szintén kudarcot vallott. Kísérletük kudarcát mindketten a telep-lakók lustaságával magyarázták. Magyarázatuk szerint a telep-lakók túlzottan hozzászoktak ahhoz, hogy szociális segélyből tartsák fent magukat. A telepen végzett kutatásom alapján meg kell jegyeznem, hogy ez a nézőpont teljes mértékben negligálta a kedvezményezettek tapasztalatát és törekvéseit.

A seprűkészítés mint foglalkozás soha nem játszott fontos szerepet a helyi roma lakosság megélhetésében. A telep-lakók nagyapái és dédapái zenészként vagy mezőgazdasági munkásként keresték a kenyerüket. Mint fentebb említettem, a közösség legidősebb élő férfi tagjai a szocialista időszakban a helyi bányákban és fővárosi építkezéseken dolgoztak. Az egykori ipari munkások, amikor arról kérdeztem őket, hogy mit gondolnak a seprűkészítésről, nyilvánvalóvá tették, hogy egyáltalán nem érdekeltek abban, hogy visszatérjenek egy olyan múltba, ami soha nem létezett. *"Majd én fogok seprűt készíteni? Ugye csak viccelsz?"* – ez volt a leginkább visszafogott válasz, amit kaptam. Beszélgetőpartnereim a seprűkészítés jövedelmezőségét illetően is igencsak szkeptikusak voltak. Egyrészt belátták, hogy seprűkészítésből legfeljebb egy-két család tudna megélni. Másrészt maguk is értesültek arról, hogy a több tucat helyi önkormányzat által az ország

különböző szegleteiben szervezett seprűkészítő tanfolyam siralmas eredményeket produkált. Egész egyszerűen nem volt elég kereslet a kézzel készített seprűk iránt egy olyan országban, amely 2004-ben liberalizálta Kínával a kereskedelmét.

Amikor a telep-lakókat a kertészeti kezdeményezés kudarcáról kérdeztük, hasonló válaszokat kaptunk. A fiatal nők elmondták, hogy nem akarnak „parasztokká" válni, mert ez az életmód nem megfelelő nekik, és mert a földművelő családok is egyre nehezebben tudnak megélni. A Budapestről Gyöngyöspatára költözött roma családok fintorogtak a legtöbbet a projekttel kapcsolatban. A saját kert gondolata nem volt túlságosan kívánatos ezen családok számára, akik csak azért költöztek vissza Gyöngyöspatára, mert nem tudták magukat tovább fenntartani a fővárosban. A budapesti élethez hozzászokva nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a földművelés (paraszti) eszményének. Az egyik férfi, aki az egyik utóparaszt gyümölcsösében és szőlőjében vállalt munkát, elmondta, hogy szívesebben csinálna mást, de ez az egyetlen módja annak, hogy tisztességes jövedelemhez jusson.

A két sikertelen kezdeményezésről alkotott elbeszélések egy a proletarizált roma lakosság körében a mai napig jelenlevő mélyebb igazságtalanságérzetet is felfedtek. Ez a sérelem azokra a közép- és időskorú férfiakra volt igazán jellemző, akik annak idején elfogadták a szocialista állam „asszimilációs ajánlatát"[24], és keményen dolgoztak azért, hogy nem roma munkatársaik egyenrangúként fogadják el őket (vö Eredics és Kovai 2026).

Ami különösen megragadott, az nem az áldozatiság tapasztalata volt, hanem az, hogy ezek a férfiak milyen nehezen találtak szavakat a sérelmükre. Az egyetlen nyelv, amely rendelkezésükre állt, a liberalizmus nyelvi eszköztára volt. Beszélgetőpartnereim „diszkriminációt" és a „rasszizmust" emlegettek, amikor megpróbálták értelmezni a munkaerőpiacról és a mobilitási csatornákból való kirekesztődésük okait. Úgy találtam, hogy ezek a szavak nem tükrözik ennek a tapasztalatnak a lényegét: azt, hogy a gazdasági kirekesztődésük az egyenlő polgárok közösségébe való beilleszkedés álmát is szertefoszlatta. Mégis, ez volt az egyetlen nyelv, amelyen keresztül a kirekesztődés tapasztalata kifejezhető volt. És ez a nyelv azért is bizonyult hasznosnak, mert bizonyos

24 Erről szól a könyvem első, történelmi áttekintést nyújtó fejezete.

intézményeken belül (ahogyan azt alább kifejtem) a követelések megfogalmazásának eszközeként is tudott szolgálni. Az antirasszizmus nyelve azonban a mindennapi életben – a társadalmi élet legfontosabb területén – nagyrészt hatástalan maradt, mert a hegemón diskurzus könnyedén kicsorbította az élét. A helyi elit képviselői mellett a társadalmi ranglétrán felfelé törekvő roma családok is csatlakoztak azokhoz, akik hasznavehetetlennek és élősködőnek nevezték a formális munka világából kiesőket. Az antirasszizmus nyelve nem volt hatékony ezzel a diszkurzív stratégiával szemben, mert nem volt alkalmas sem a jó szándékú helyi foglalkoztatási projektek elutasításának megindoklására, sem az azokat alátámasztó – nem éppen ártatlan – feltételezés vitatására, miszerint a romák csak arra alkalmasak, hogy az utóparasztok kliensei legyenek. Ebből kifolyólag a fent említett seprűkészítési és kertészeti projektekben való részvételt elutasító romákra ráégett a „lusta" bélyeg, és e kezdeményezések kudarca széles körben hivatkozási alapként szolgált annak az általános érvényű állításnak az alátámasztására, miszerint a helyi romák allergiások a munkára.

A fiatalabb generáció tagjai sokkal közelebb kerültek ahhoz, hogy megkérdőjelezzék a munka és az érdem nyelvén megfogalmazott elvárásokat. Az általam megismert kamaszokra ugyanúgy jellemző volt az áldozati érzület mint szüleikre. Ezek a fiatalemberek – akik sok időt töltöttek rapzene hallgatásával és internetes videók nézegetésével – felfogták, hogy nagyon kis esélyük van arra, hogy elmeneküljenek a „szaros" cigánysorról, ahová (az ő szavaikkal élve) úgy érezték, hogy be lettek zárva „mint egy gettóba". De ahelyett, hogy a magyarokkal szemben érzett belső haragot elfojtották volna, a fiatalabb generáció tagjai megtalálták a módját, hogy hangot adjanak a társadalom perifériájára szorulással kapcsolatos elégedetlenségüknek. Ehhez a legfontosabb inspirációs forrásként a városi rap és hip-hop zene repertoárja szolgált, amely lehetőséget adott a marginalitás élményének kifejezésére (vö Eredics és Kovai 2026; Kovai 2017).

A műfaj megjelenése a *Fekete Vonat* zenekar színre lépésétől eredeztethető, amely 1998-ban robbant be a zenei életbe (lásd Munk 2013). Bár a zenekar csak rövid ideig maradt a figyelem középpontjában, olyan tapasztalatokat és gondolatokat vitt be a köztudatba, amelyek addig hiányoztak a közéletből és populáris kultúrából. Ahogy azt György Eszter találóan megjegyezte, a hazai hip-hop kultúra a hatalom

mozgatói és az alsóbb pozíciókba szorítottak közti alapvető feszültséget fejezte ki (György 2009: 131). 2009-ben írt cikkében még azt hangsúlyozta, hogy az ellenállásnak ez a kultúrája nagyrészt Budapest nyolcadik kerületére korlátozódott, amely a „gettósodás", a bűnözés és a többségi társadalmi normák elutasításának metaforájává vált.

Kutatásom idejére a városi rap eljutott vidékre. Azok a cigánysoron élő fiatalok, akikkel kapcsolatba kerültem, az általános iskolában ingyenesen rendelkezésre álló és a magánháztartásokban is olcsón hozzáférhető internetes megosztókon tették magukévá a Fekete Vonat számos követőjének zenéjét. Bár György (2009) kiemeli, hogy a politikai töltetű rapszövegek kulcsszerepet játszottak egy újfajta identitáspolitika kialakulásában és elterjedésében, én nem a telep „gettóként" való azonosítását vagy a látens rasszizmus tetten érését látom az új műfaj legfontosabb hatásának. Hiszen az antirasszizmus liberális diskurzusa (amelyet egyébként az amerikai polgárjogi mozgalom diskurzusa formált) már eleve utat nyitott a kirekesztés rasszizált mechanizmusai kritikájának. Ehelyett azt találtam, hogy a rap – mint ethosz és gyakorlat – erőteljesebb hatást gyakorolt a telep-lakók kultúrájára, mint világnézetére. A legfőbb különbség a fiatalok és szüleik generációja között tehát az volt, hogy a fiatalokba beoltódott a lázadás ethosza, és a rapkultúra modellt adott arra, hogy ezt az ethoszt mindennapi gyakorlattá miképp lehet átalakítani.

Egészen a legutóbbi időkig a fiatal telep-lakók egyik kedvenc időtöltése a falu utcáin való „lógás" volt, különösen este, amikor mindenki visszavonult a (szegregált) lakóhelyére. A közterületen való lógás illetlenségnek számított. Mégis, a telepen élő fiatalok pontosan ezt szerették csinálni, mert lehetővé tette számukra, hogy bizonyos fokú láthatóságot és jelenlétet teremtsenek maguknak általa. A lógás gyakorlata Benjamin (1999) leírására emlékeztetett a *flâneur*ről: a semmittevő városi felfedezőről, aki andalogva válik az utca ismerőjévé. Benjamin, Baudelaire költészetére támaszkodva, ezt a figurát a modern városi tapasztalat emblematikus archetípusává avatta. Az ő kifejezését használva viszonyítási pontként megkonstruálhatjuk a betolakodó figuráját: a vidéki semmittevőt, akinek nem az a szándéka, hogy felfedezze a parasztok jól ismert (és onnan nézve meglehetősen unalmas) világát, hanem emlékeztetni akarja őket arra, hogy az általuk kitalált önkényes szabályokat nem mindenki, vagy legalábbis nem mindig fogja betartani.

Nem a lógás volt az egyetlen szimbolikus cselekvési forma a fiatal telep-lakók repertoárjában. Beletartozott az idős hölgyek megtréfálása is, akik (mint a többségi társadalom legkiszolgáltatottabb tagjai) könnyű célpontot jelentettek az unatkozó kamaszok számára. A hierarchiákkal való ilyen jellegű szimbolikus játékot nem vették félvállról a falusiak. A pletykák útján terjedő történetek idős hölgyekről, akiket a templomba menet zaklattak a kamaszok, kulcsszerepet játszottak azon nézet elterjedésében, miszerint a romák „rendbontó", „renitens" viselkedési formát kezdenek mutatni Gyöngyöspatán. Bár a fent említett bűnügyi jelentésben a leggyakrabban említett sérelem a kisstílű lopás volt, az áldozatok vallomásaiban számos utalás volt az idős hölgyek zaklatására, ahogyan azt a fentebb reprodukált második vallomás is bizonyítja. A jelentés szerzője ezt és más példákat használt fel annak az állításnak az alátámasztására, hogy „a közbiztonság a múlté. Gyerekek és felnőttek nem tudnak úgy az utcán sétálni, hogy ne kelljen attól tartaniuk, hogy atrocitások áldozatai lesznek. Roma kamaszok obszcén szavakat kiabálnak a járókelőkre. Akik válaszolni mernek, azokat verbálisan megfenyegetik vagy egyszerűen leköpik."

A CSERBENHAGYÁS MINT GYÚANYAG

Ezen a ponton szükséges megjegyezni, hogy a Baráti Kör elnöke a jelentés másolatát elküldte a helyi jegyzőnek, Gyöngyös város és Heves megye rendőrkapitányainak, valamint a gyöngyösi választókerület (szocialista) országgyűlési képviselőjének. A címzettek kiválasztása azt mutatja, hogy az egyesület a hatóságokra és a választott törvényhozókra hárította a felelősség egy részét a rendbontó viselkedés terjedéséért. A szerző által a jelentés bevezetőjében megfogalmazott állítások további betekintést engednek az egyesület elnökének szándékaiba:

> „A visszaeső elkövetőket nem riasztják el a hatóságok intézkedései; úgy élik az életüket, ahogy nekik tetszik. Nem lehet őket értelmes büntetésre ítélni, mert a törvény megvédi őket. Egyre több a rágalmazás, a könnyű testi sértés, a becsületsértés és a huliganizmus a rendőrség fellépése ellenére. [...] A büntetőeljárásokat azért szüntetik meg, mert az elkövetők kiskorúak, nem tudták azonosítani őket, vagy más

okokból. Míg a törvény gyengesége a becsületes emberekben bizonytalanságot szül, addig a bűnözőket felbátorítja."

Ebből a kulcsfontosságú passzusból kiderül, hogy az elnöknek elsősorban „a törvénnyel" volt problémája – pontosabban azokkal, akiket politikai hatalommal ruháztak fel azért, hogy megelőzzék és szankcionálják a bűnelkövetést. Bár a tanúvallomások némelyike a rendőrség munkájával kapcsolatos elégedetlenségről árulkodik, az elnök a „gyenge törvényre" hivatkozva a politikusokat tette felelőssé a bűnözés elharapózásáért. Ez a meggyőződés egy másik passzusban is kifejezésre jutott: *„A helyi lakosság egyöntetűen kéri a médiát és a bíróságokat, hogy ne fogadják el a* megélhetési bűnözést *a bűncselekmények indoklásaként, mert a munka minden magyar állampolgár számára elérhető. Zöldséget és gyümölcsöt bárki kertjében lehet termeszteni, nemre, fajra és vallásra való tekintet nélkül"* (kiemelés a szerzőtől).

Bár a mondat látszólag a médiát és a bíróságokat teszi felelőssé, többről van itt szó, amint azt a „megélhetési bűnözés" említése egyértelművé teszi. A kifejezés eredetileg a szocialista rendőrség szakzsargonjában jelent meg az 1960-as években mint a romáknak tulajdonított bűncselekményekre való közvetett utalás a rendőrség belső kommunikációjában (lásd Tóth E.Z. 2012). A kifejezés a közgondolkodásban Kuncze Gábor liberális politikus nevével kötődött össze, aki 1994 és 1998 között belügyminiszterként tevékenykedett. A megélhetési bűnözésnek a liberális politikával való összekötése hosszú évek fáradságos munkájának gyümölcse. A jobboldali hatalmi blokkhoz tartozó értelmiségiek és politikusok kitartóan vádolták a minisztert a lopás elbagatellizálásával és a tolvajok felbátorításával (a kis értékű lopásokra kiszabható bűntételek enyhítése révén). Ennek annyi valóságalapja volt, hogy bár Kuncze soha nem mentette fel el a kisstílű bűnözőket, hangot adott azon meggyőződésének, miszerint a „megélhetési bűnözés" kifejezés használata indokolt, mivel az elkövetők „pénzt vagy értéktárgyakat lopnak…saját túlélésük biztosítása érdekében".[25]

25 Idézet egy 1996. március 19.én elhangzott parlamenti nyilatkozatból. Lásd „75. felszólalás, 158. ülésnap, azonnali kérdések és válaszok órája (2190), Dr. Keresztes Sándor (KDNP) kérdése a belügyminiszterhez a szatymazi és budafoki templombetörésekről" http://www.parlament.hu/naplo35/158/1580075.htm

Általánosabban elmondható: a gyanú, miszerint az uralkodó elit nemcsak, hogy nem hajlandó leszámolni a tolvajokkal, hanem jogi fedezetet nyújt a piti bűnözőknek, azt a benyomást erősítette, hogy a falusi lakosság magára lett hagyva a problémáival. Az utóparasztságon elhatalmasodó cserbenhagyottság érzet egyrészt tovább erősítette a felesleg-népességgel szembeni ellenérzéseket, másrészt pedig azt a meggyőződést, hogy valamit végre tenni kell a megszelídítésük érdekében. Bár az egyesület által közzétett jelentés nem értelmezhető egy az egyben a helyi utóparasztság érzelmi életének tükreként, azt az állítást, hogy „a törvény nem nyújt védelmet" a kisstílű bűnözőkkel szemben, a jelentés megjelenésekor sokan osztották Gyöngyöspatán. A telep közelében élő emberekkel és a gyümölcsösök és szőlők egykori tulajdonosaival készített interjúink öt évvel a jelentés megjelenése után egyértelműen alátámasztották ezt az állítást. Két beszélgetőpartnerünk is kitért arra, hogy még mindig haragszik az előző baloldali-liberális kormányra – különösképp Kuncze miniszterre – amiért az elnézte a kisstílű lopásokat, ezzel támogatva a tétlenség és bűnözés kultúrájának meggyökereződését a telep-lakók körében. A helyi borászok véleményét egy Budapestről a településre költözött, kézműves bortermeléssel foglalkozó fiatalember foglalta össze: „Gyakran beszélgetek a többiekkel arról, hogy miért olyan nehéz manapság a munka elől el nem ugró cigányokat találni. Ezekben a beszélgetésekben mindig megemlíti valaki, hogy a baloldal történelmi bűnt követett el, amikor visszariadt attól, hogy a megfelelő pillanatban odasózzon. Ahelyett, hogy erőre erővel válaszolt volna, egérutat adott a cigányoknak".

Míg én a „cserbenhagyás" kifejezést tartom a legtalálóbbnak a falusiak baloldali-liberális elittel kapcsolatos érzelmeinek leírására, a helyiek „bűnpártolásról", „árulásról" vagy egyenesen „hazaárulásról" beszéltek. A jelentés első kulcsmondatai aláhúzzák azt az értelmezést, miszerint a cserbenhagyottság érzése táplálta a legerőteljesebben a cigányellenes érzelmeket: „Azután a csodálatos és reményteljes kezdet után az 1990-es évek meghozták az első gyümölcslopásokat, amelyeket cigánygyerekek követtek el… a közbiztonság [már] a múlté [és] a falu lakói kénytelenek elviselni a túlérzékeny roma lakosság szeszélyeit, amely azonnal az ombudsmanhoz fordul [ha nyomás alá helyezik]."

A megfogalmazás azért érdekes, mert a jelentés megjelenéséig (2006 ősze) a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa (innentől: kisebbségi ombudsman) tudomásom szerint nem vizsgálódott Gyöngyöspatán. Az utalás tehát vélhetően olyan máshol lejátszódó epizódok lenyomatának tekinthető, ahol a liberális állam intézményei beavatkoztak, hogy segítsék a helyi roma csoportok jogérvényesítését és támogassák a helyi szegregációs mechanizmusok elleni küzdelmüket.

A hegemón magyarságnak mint a rasszizált szegények felett gyakorolt kontroll informális rendszerének egyik fő előnye az volt, hogy lehetővé tette a helyi hatalom birtokosai számára, hogy formálisan megfeleljenek a diszkriminációmentesség államilag szankcionált elvének, miközben segítségével fenn tudták tartani a törvény szellemiségét sértő kiváltságokat és kirekesztő mechanizmusokat.[26] Bár roma emberi jogi aktivisták már az 1990-es évek eleje óta megpróbálták erre az ellentmondásra felhívni a figyelmet, a kormányok és a hatóságok többnyire figyelmen kívül hagyták cselekvésre buzdító felhívásaikat. Ez a helyzet akkor változott meg, amikor Magyarország benyújtotta az Európai Unió teljes jogú tagságára vonatkozó kérelmét. A tagságra törekvő országoknak ugyanis kézzelfogható elkötelezettséget kellett tanúsítaniuk az etnikai kisebbségekkel szembeni diszkrimináció elleni küzdelemben. A megváltozott geopolitikai környezetben a korábban tehetetlen aktivisták és szervezetek megtanulták, hogy az Uniós intézmények és a nemzetközi nyilvánosság mozgósításával bizonyos esetekben lehetséges a nemzetállamokra nyomást gyakorolni annak érdekében, hogy valódi lépéseket tegyenek a hátrányos helyzetű roma közösségeket ért sérelmek enyhítéséért. Magyarországon az 1990-es évek végén és a 2000-es évek elején budapesti székhelyű emberi jogi szervezetek és roma aktivisták számos esetben indítottak sikeres kampányt olyan esetekben, amelyekben a helyi hatalom birtokosai diszkriminatív intézkedéseket hoztak a helyi roma lakossággal szemben. Az egyik ilyen sikeres beavatkozást követően egy neves szociológus és

26 Kovai (2013) antropológiai beszámolója egy Gyöngyöspatához hasonló falu társadalmi viszonyairól is azt hangsúlyozza, hogy a helyi hatalom birtokosai képesek voltak legitimálni az esélyek és a kollektív erőforrások egyenlőtlen elosztását anélkül, hogy nyíltan diszkriminálnák a roma családokat.

az ország legjelentősebb roma aktivistája a következő következtetésre jutott:

> „A székesfehérvári gettóügy[27] legfontosabb következménye véleményünk szerint az, hogy megtört az a Kétegyháza, Sátoraljaújhely, Tiszavasvári állomásokkal jellemezhető folyamat, amelynek során észrevétlenül sodródott az ország olyan szituáció felé, amelyben a legkirívóbb diszkrimináció is természetesnek tűnik és megtorlatlanul marad. Megszakadt a szegénységgel és az etnikai konfliktusokkal kapcsolatos 'közmegegyezéses hallgatás', és talán megszűnik ezeknek a problémáknak a folyamatos szőnyeg alá söprése is." (Ladányi és Horváth 2000: 112)

A legfontosabb közpolitikai terület, amelyen a kormányzó baloldali-liberális elit megpróbált előrelépni, a közoktatás 2002-ben megkezdett deszegregációja volt. A reform bevezetésekor a magyar iskolarendszer az egyik leginkább decentralizált volt Európában. Bár a központi állam forrásokat biztosított az iskolák fenntartására, a rendszerváltás óta a helyi önkormányzatok működtették a legtöbb iskolát. Az önkormányzatoknak jogukban állt meghatározni az iskolák felvételi körzetét, valamint pedagógiai programok és tantervek révén egységes mederbe terelni a közoktatást. Ennek a rendszernek az volt az egyik hátránya, hogy lehetővé tette a hátrányos helyzetű és/vagy kisebbségi háttérrel rendelkező gyermekek „spontán szegregációját". Két egymást követő mélyreható vizsgálat, amelyet két szociológus végzett az Oktatáskutató Intézet megbízásából 2000-ben és 2004-ben, kimutatta, hogy a roma általános iskolásoknak körülbelül a fele olyan osztályokba járt, ahol a roma gyerekek voltak többségben (Havas és Liskó 2005: 23-24). E vizsgálatok ráadásul egyértelmű bizonyítékot szolgáltattak arra, hogy a szegregáció valójában nem spontán módon alakult ki, hanem az igazgatók szándékos erőfeszítéseinek eredményeként, akik párhuzamos – „tiszta" és „cigány" – osztályokat hoztak létre azzal a céllal, hogy a rendelkezésre álló erőforrásokat (a legjobb tanárokat, tanórán

27 Lásd a székesfehérvári gettóügy korabeli lefolyását a mozgalmak.hu adatbázis bejegyzésében: https://mozgalmak.hu/esemenyek/ujjaszervezodik-szekesfehervaron-az-1989-ben-miskolcon-megalakult-gettoellenes-bizottsag/ (a szerk.)

kívüli tevékenységeket stb.) a kiváltságos csoportok társadalmi reprodukciójába csatornázzák.

Ezek a kutatási eredmények döntő hatást gyakoroltak a baloldali-liberális kormány oktatáspolitikájára. A liberális miniszter 2005-ben új közoktatási törvényt vezetett be, amely az igazgatók mozgásterét igyekezett korlátozni. Ezt úgy érte el, hogy megváltoztatta a felvételi körzetek kialakítására vonatkozó szabályokat. Azoknak az önkormányzatoknak, amelyek egynél több iskolát tartottak fenn, úgy kellett kialakítaniuk a felvételi körzeteket, hogy az iskolák között a súlyosan hátrányos helyzetű tanulók arányában a különbség ne haladja meg a 25 százalékot. A jogalkotók egy másik szabály bevezetésével az önkormányzatok azon szabadságát igyekeztek korlátozni, hogy a saját körzetükön kívülről is felvegyenek gyerekeket, arra kényszerítve őket, hogy az ilyen döntéseket sorsolás alapján hozzák meg.

Ezek a beavatkozások nem maradtak válasz nélkül. Az északkeleti országrészben található Jászladányban a polgármester egy innovatív stratégiával állt elő a szegregáció fenntartására. Az volt a terve, hogy megkönnyíti egy külön iskola létrehozását a nem roma tanulók számára, mégpedig úgy, hogy egy önkormányzati tulajdonban lévő épületet bérbe ad egy újonnan létrehozott alapítványnak, amely magániskolát nyit a kiváltságos tanulók számára. 2002 márciusában az önkormányzat elfogadott egy rendeletet, amely lehetővé tette az épület bérbeadását. Az országos nyilvánosságban a polgármester ekképp védte a lépését: „Nem én vagyok az, aki szegregál, hanem az élet". Azt is állította, hogy meg akarja védeni a tanulni vágyó gyerekeket, és lehetőséget teremteni számukra, hogy Jászladányban maradhassanak (Zolnay 2012: 36). Májusban a kisebbségi ombudsman levelet írt a megyei közigazgatási irodának, válaszul a helyi cigány kisebbségi önkormányzat panaszára, miszerint a helyi önkormányzat nem kérte ki a jóváhagyását az önkormányzati ingatlan bérbeadásához. Augusztusban a megyei közigazgatási iroda hatályon kívül helyezte azt a helyi rendeletet, amellyel az önkormányzat bérbe adta az épületét a magánalapítványnak. A feldühödött szülőket, akik gyermekeiket a magániskolába íratták be, ez arra késztette, hogy tüntetést szervezzenek. A szülők nyílt levelet is küldtek az épp hivatalba lépő balközép kormány miniszterelnökének, Medgyessy Péternek, tiltakozva oktatási szabadságuk korlátozása ellen. Ekkor a helyi polgármesternek újabb ötlete

támadt. A kisebbségi önkormányzatok választási eljárását szabályozó jogszabályi keret egy kiskapuját kihasználva kampányt indított annak érdekében, hogy a helyi roma önkormányzatba nem roma képviselők kerüljenek megválasztásra. A stratégia bevált, az újonnan megválasztott cigány kisebbségi önkormányzat megszavazta a kisebbségi vétó felfüggesztését, így a minisztérium kénytelen volt megadni a magániskola működési engedélyét.[28]

Bár a helyi polgármester taktikája nem vált általános érvényű mintává, a jászladányi eset egyértelműem katalizálta a „spontán szegregáció" fenntartására irányuló helyi erőfeszítéseket. Zolnay kiemelte, hogy a perifériku falvak polgármesterei összefogtak, hogy a „problémás" tanulók elosztásáról úgy állapodjanak meg, hogy elkerüljék a hasonló konfliktusok kirobbanását. A megoldás a hátrányos helyzetű kistérségek többségében (ahol a felesleg-népesség egyre inkább koncentrálódott területileg) az volt, hogy a polgármesterek egy általános iskolát kijelöltek, amely az alacsony státuszú, gyakran marginalizált családok gyermekeinek lerakataként volt hivatott szolgálni (Zolnay 2012: 37). Cserébe a szomszédos települések anyagi támogatást (és egyéb kedvezményeket) nyújtottak annak a településnek, amelyik hajlandó volt a felesleg-népesség gyermekeit elraktározni. A „gettóiskolák" kialakítása természetesen a jogot megkerülve, az informalitás leple alatt zajlott.

Ennek hatására az emberi jogi szervetekből és roma polgárjogi aktivistákból verbuválódó koalíció erőfeszítést tett egy hathatós ellenstratégia kidolgozására. Képviselőinek végül sikerült meggyőzniük a kormányt, hogy 2005-ben elfogadja az esélyegyenlőségi törvényt, amely az iskolai szegregációt az esélyegyenlőség megsértésének minősítette. Ugyanebben az évben egy prominens roma aktivista megalapította az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítványt azzal a céllal, hogy próbapereket indítson a szegregált iskolákat fenntartó önkormányzatok ellen. Az első ilyen pert 2005 őszén kezdeményezte Miskolc önkormányzata ellen. Az alapítvány azt állította, hogy a város megsértette az egyenlő bánásmód követelményét, amikor

28 Lásd a mozgalmak.hu vonatkozó bejegyzéseit: https://mozgalmak.hu/esemenyek/ehsegsztrajkolnak-a-jaszladanyi-cigany-kisebbsegi-onkormanyzat-tagjai/; https://mozgalmak.hu/esemenyek/a-jaszladanyi-kisebbsegi-onkormanyzat-tiltakozast-hirdet-az-evnyito-napjara/ *(a szerk.)*

a képviselő-testület a helyi általános iskolák egyesítéséről szavazott anélkül, hogy a felvételi körzetek határait módosította volna. Az ügy precedenst teremtett arra vonatkozóan, hogy az önkormányzatokat jogilag felelősségre lehet-e vonni a szegregáció közvetett elősegítéséért. Zolnay (2012) megjegyezte, hogy a szegregációellenes tábor esetleges győzelme – paradox módon – hátrányos lett volna a helyi roma tanulók számára, mivel az iskolán belüli szegregáció iskolák közötti szegregációvá alakult volna át, és ez utóbbi még hátrányosabb lett volna számukra. Az ügy kimenetele azonban mindenkit megdöbbentett. Bár a fellebbviteli bíróság az alapítvány javára döntött, Miskolc önkormányzata nem volt hajlandó betartani az ítéletet, mert megítélése szerint annak végrehajtása veszélyeztette volna a testület által kidolgozott törékeny helyi oktatási rendszert (Zolnay 2012: 40).

Bár Zolnay óvakodik attól, hogy ezt a következtetést levonja, a miskolci ügyről szóló beszámolójából kiderül, hogy az integrációs politika jogi úton történő érvényesítése nemcsak hatástalan, hanem kontraproduktív is volt. Azért volt hatástalan, mert az Oktatási Minisztérium nem tudta érvényesíteni szegregációellenes politikájának döntő elemeit (Zolnay 2012: 41). Kontraproduktív pedig azért, mert a polarizáció logikáját követve arra kényszerítette a közvéleményt, először helyi, majd országos szinten, hogy két tábor – a „szabad iskolaválasztás" és az „erőltetett deszegregáció" – között válasszon. A baloldali-liberális elit ezzel nem csupán a más szakpolitikai területeken maga által propagált elvvel ment homlokegyenest szembe. Az általa követett taktika – a konfliktus bürokratizálása, valamint az, hogy nem volt hajlandó a helyi közösségek képviselőivel érdemi vitába bocsátkozni – merevnek, tekintélyelvűnek és a mindennapi gondoktól elrugaszkodottnak tüntette fel képviselőit. Jászladány és más települések polgárainak reakciói azt mutatják, hogy ez a megközelítés erősen táplálta a cserbenhagyottságnak azt az érzését, amelyet Gyöngyöspata kapcsán fent taglaltam.

Gyöngyöspatán a helyi hatalom birtokosainak egészen 2011-ig sikerült fenntartaniuk a szegregált oktatás helyi rendszerét. Az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány végül ebben az évben indított jogi eljárást (amelyet végül sok évvel később megnyert), miután a településen vizsgálatot kezdeményező kisebbségi ombudsman arra jutott, hogy a roma gyerekeket elkülönítetten oktatták a helyi iskolában. A volt polgármesterrel és a volt iskolaigazgatóval folytatott

beszélgetéseinkből azonban kiderült, hogy már 2005-ben aggódtak amiatt, hogy az alapítvány célpontjává válhatnak és egy lehetséges bírósági eljárás elkerülése érdekében kezdeményezték a kapcsolatfelvételt a szervevet vezetőivel. Megalapozott etnográfiai bizonyítékok hiányában nehéz felmérni, hogy a jogi per lehetősége milyen hatással volt a falusiak hangulatára és érzékenységére. A jelentés ombudsmanra való hivatkozása mindazonáltal rávilágít arra, hogy a Baráti Kör a liberális államot mint potenciális veszélyforrást és ellenfelet tartotta számon.

HATÁRSÚRLÓDÁSOK ÉS ETNIKAI KONFLIKTUS

Gyöngyöspatán végül nem a kulcsfontosságú közösségi szolgáltatásokhoz való hozzáférésért folytatott küzdelem vezetett az informális alapon működő szegregációs és ellenőrzési mechanizmusok összeomlásához, hanem a „telepet a falutól" elválasztó láthatatlan határzónában zajló erőszakos események sorozata. Interjúinkból kiderült, hogy az etnikai viszony a „Bajcsy" és a Bem utcák által határolt határzónában vált a legfeszültebbé. Ez egy etnikailag vegyes terület volt, ahol nem romák éltek egymás mellett néhány felfelé törekvő roma családdal. A mindkét oldalról származó interjúalanyokkal folytatott beszélgetéseinkből kiderült, hogy a roma és nem roma családok közötti kapcsolatot az elmúlt években törékeny egyensúly jellemezte. A Bajcsy utcában levő házak kertjeit többször „kifosztották" a tolvajok. Mind roma, mind nem roma beszélgetőpartnereink azon a véleményen voltak, hogy ezeket a lopásokat telep-lakók követték el. Roma válaszadóink három „renitens" családot hibáztattak, akik közül az egyik végül Gyöngyöspata elhagyására kényszerült. Közben a Bajcsy utca nem roma lakói azt a véleményt fogalmazták meg, hogy a roma közösséget, pontosabban annak vezetőjét terheli a felelősség az ismétlődő lopásokért. Az érvük az volt, hogy a „vajda elvesztette az irányítást a sajátjai felett".

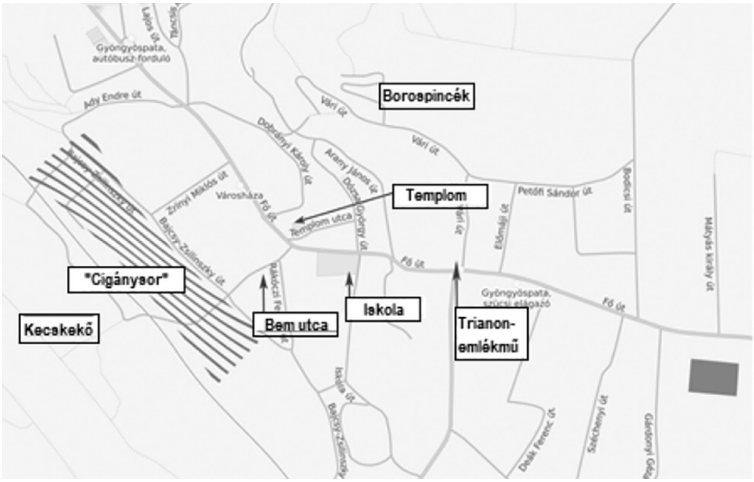
A helyi Cigány Önkormányzat választott elnökének vajdaként való megnevezése kissé félrevezető. Először is, a vajda terminust történelmileg az oláh cigány közösségek vezetőinek megjelölésére használták. A romungró (magyar nyelvű roma) közösségeknek – így

a gyöngyöspatainak – jellemzően nem volt vajdájuk. Másodszor, kutatásunk során meggyőződtünk arról, hogy Gyöngyöspata roma lakossága nem ruházta fel a választott vezetőjét a belső viták rendezésének hatáskörével. Ezt a tényt azonban nem ismerték el az etnikai többség tagjai, akik elvárták, hogy a kisebbségi önkormányzat elnöke felügyeletet gyakoroljon a telep-lakók felett. Ő maga a címet mint szimbolikus tőkét többek között arra használta, hogy külső forrásokat vonzzon a rokonsága számára. (Ezzel nem volt egyedül: kutatásunk idején az északkeleti régióban több önjelölt politikai vállalkozó nagyjából ugyanebben az időben kezdte el ugyanezzel a céllal a vajda szerepet vindikálni.) A felvállalt szereppel ugyanakkor kötelezettségek is jártak, elsősorban az, hogy vitás esetekben közvetítőként igyekezett fellépni a roma és nem roma népesség között. Ide tartozik, hogy kutatásom során megtudtam, hogy 2006-ban kigyulladt egy ház a „faluhoz" tartozó (a teleptől messze eső) Vári utcában. A házat azelőtt nem sokkal vásárolta meg egy helyi roma család, amelynek tagjai azt tervezték, hogy visszaköltöznek Budapestről, miután az ottani vállalkozásuk csődbe ment. Roma beszélgetőpartnereink elmondták, hogy a családfőtől – aki az Ördög becenevet viselte – széles körben tartottak a falusiak. Azt is megtudtuk tőlük, hogy az utca nem roma lakói kapcsolatba léptek a vajdával, hogy megkérjék, ne csináljon felhajtást a család elköltözésének megakadályozására irányuló tervükből. A család a nyomás hatására végül úgy döntött, hogy egy másik faluba költözik. Itt fontos megemlíteni, hogy a következő két év során négy hasonló tűzesetről szereztem tudomást. Mivel nem roma beszélgetőpartnereim nem voltak hajlandók beszélni a témáról, és a rendőrségi nyomozók mind a négy esetet (bizonyítékok hiányára hivatkozva) lezárták, nem volt lehetőségem arra, hogy teljeskörűen rekonstruáljam ezeket az eseteket. Azt azonban biztosan meg tudtam állapítani, hogy valamennyi család roma volt; a négy családból kettő nem gyöngyöspatai illetőségű; és a négy házból három a fent említett „határzónán" kívül helyezkedett el.[29] Fontos megjegyezni azt is, hogy a helyi romák a tűzeseteket szándékos megfélemlítésként értelmezték, amelynek célja szerintük

29 Az újonnan vásárolt házak közül kettő egy etnikailag vegyes utcában, az Arany János utcában található. Az egyik a fő utcán volt, amelyet kizárólag „parasztok" laktak. Az utolsó közvetlenül a „vajda" háza mellett helyezkedett el a telep szélén.

egyértelműen az volt, hogy megakadályozzák a beköltözésüket a „faluba". Roma beszélgetőpartnereim azt is elmondták, hogy valakik egy esetben fenyegető üzenetet fújtak az újonnan vásárolt ház kapujára. A négy esetből háromban az új tulajdonosok végül úgy döntöttek, hogy félelmeik ellenére beköltöznek új otthonukba.

1. térkép: Gyöngyöspata térképe a "határzónával" (csíkokkal jelölve) és egyéb tereptárgyakkal.



A tűzesetekkel kapcsolatban érdemes röviden feleleveníteni a korábban említett építési rendeletet, amelyet a helyi képviselők 2007-ben fogadtak el. Fent megállapítottam, hogy a rendelet ellehetetlenítette új lakások építését, valamint a már meglévő ingatlanok átalakítását a telepen és annak közvetlen környezetében. Bár a képviselők az intézkedést azzal indokolták, hogy a közeli Gyöngyösön élő nagyszámú oláh cigány lakosság beköltözését igyekeznek ezáltal megakadályozni, a nem roma lakosok úgy gondolták, hogy a rendelet elsősorban a helyi „renitens" családok faluba költözésének megakadályozására irányult. Érvelésük szerint az új házak építésének (valamint a meglévő építmények átalakításának) megtiltásával a falusiak sikeresen akadályozták a telep-lakókat házaik eladásában, és ezáltal abban, hogy házat vásá-

roljanak a faluban. A fent említett négy roma család példája azonban azt mutatja, hogy ez a szegregációs mechanizmus nem működött hibátlanul. Sőt, ha hiszünk annak az állításnak, hogy a tüzeket szándékos gyújtogatásként kell értelmezni, akkor ez egy további következtetést is indukál. Nevezetesen, hogy a helyi nem roma lakosság – vagy legalábbis annak egy szegmense – úgy érezte, hogy a meglévő mechanizmusok már nem elégségesek a biztonságuk garantálására, és ezért más módot kerestek a társadalmi rend helyreállítására.

A telepet a falutól elválasztó utcákon a romák és a nem romák közötti súrlódások összefüggéseinek feltárására tett kísérletünk azt mutatta, hogy a nem romákat különösen azoknak a családoknak a viselkedése bosszantotta, akikkel korábban jól kijöttek. Legfontosabb sérelmük, ahogy említettem, az elharapózó kisstílű lopások voltak, továbbá azt, hogy a fiatal férfiak nem mutattak kellő tiszteletet az idős lakosok iránt. Megfigyeltük, hogy az idős roma asszonyok komoly diplomáciai erőfeszítéseket tettek annak érdekében azon, hogy a falusiakban egyre inkább felgyülemlő feszültségek kirobbanását megakadályozzák. A nem roma szomszédokkal fenntartott tartós kölcsönösségi kötelékeket kihasználva aktívan igyekeztek megnyugtatni őket, például kisebb ajándékokkal és a problémák átbeszélésével. Ezek az asszonyok arra is felhasználták tekintélyüket, hogy megpróbálják rávenni a rokonságukhoz tartozó fiatal férfiakat, hogy a szomszédokkal szemben tiszteletteljesebben viselkedjenek. Bár ezek a kísérletek nem voltak teljességgel sikertelenek, az asszonyok végső soron keveset tudtak tenni a lopások megelőzése érdekében, amelyek a nem roma lakosságot egyre inkább felbőszítették.

A határövezetben az etnikumközi kapcsolatokra jellemző törékeny egyensúlyt nemcsak a visszatérő lopások fenyegették, hanem a kollektív erőszak szórványos kitörése is. Az első verekedés 2006-ban tört ki a Bem utcában, miután a telepről érkező gyerekek leeresztették a helyi borászszövetség elnökének autóján a gumiabroncsokat. Az incidensről szóló ellentmondásos visszaemlékezések miatt nehéz rekonstruálni az eseményeket, de íme az én olvasatom. Az autó tulajdonosa megijesztette a gumiabroncsok megrongálásában részt vevő egyik gyereket, aki elesett és megütötte magát. A gyerek arcán lévő vért látva a nagymama bosszút kiáltott. Perceken belül roma férfiak dühös tömege gyűlt össze a ház előtt, ahol a borászszövetség elnöke

menedéket talált, és felszólították, hogy jöjjön ki. A tömeg reakcióitól tartva az elnök felhívta barátait, hogy segítséget kérjen. Amint megérkeztek, verekedés tört ki, amelyet a helyszínre hamar kiérkező rendőri egység beavatkozása szakított félbe. A mindkét fél által elszenvedett fizikai sérülések mellett az incidens legfontosabb következménye politikai volt. Falugyűlést tartottak, amelyen a falu történetében először fellángoltak a romaellenes indulatok, amelyeknek azonnal visszhangot adtak a képviselők, akiket később a Baráti Kör tagjaiként azonosítottunk.

Egy évvel később egy újabb erőszakos incidens váltott ki hasonló indulatokat. Erre az esetre nem roma válaszadóink úgy emlékeztek, hogy „egy magyar fiút kis híján elütött egy cigány autó". (Bővebb elmesélésük szerint helyi roma férfiak, akik a faluban nagy sebességgel autóztak, kis híján elvesztették uralmukat a jármű felett, és majdnem elütöttek egy fiút, aki az utcán játszott.) Azokat a nem roma férfiakat, akik felismerték a sofőrt és kimentek a Bajcsy utcába magyarázatot követelni tőle, a telep-lakók egy csoportja állítólag megverte. Az esetet jelentették a rendőrségen, de a vádakat gyorsan ejtették, ami újabb falugyűlést és tüntetést provokált a vajda háza előtt.

A harmadik incidens 2009-ben történt a helyi iskolában. Egy tanárnőt – aki a Bajcsyn lakott és a Baráti Kör egyik prominens tagjának a felesége volt – egy feldühödött nagymama fizikailag bántalmazott, miután az unokáját állítólag megverték az órán. Ekkor vált a helyi iskola az etnikai feszültség „második frontvonalává". 2010-ben egy rendőr és a gyermekeik ballagását ünneplő telep-lakók közötti erőszakos összecsapást egy rendőrkutya közbelépésének köszönhetően sikerült hajszál híján elkerülni. Végül 2010 decemberében roma gyerekek verték meg Juhász Oszkárnak, a Jobbik helyi vezetőjének és Gyöngyöspata leendő polgármesterének a fiát.

Ezek a fizikai összecsapások egy olyan légkörben zajlottak, amely nemcsak a „renitens" családokkal, hanem egyre inkább a helyi roma közösséggel mint kollektívával szemben vált ellenségessé. Fontos kiemelni, hogy a Baráti Kör prominens tagjainak érintettsége nem volt véletlen. Az egyesület meghatározó képviselői – akiknek szőlőbirtokaik voltak és/vagy a határzónában éltek – nem csupán személyesen váltak érdekeltté a rend helyreállításában. Az egyesület kulcsszerepet játszott egy olyan helyzet megteremtésében, amelyben „sem az alkalmazkodás,

sem az asszimiláció nem tekinthető kívánatosnak [és] minden olyan intézkedés, amely a csoportok elkülönítésére és a közöttük lévő, erkölcsileg szentesített hierarchia helyreállítására irányul, legitimációt nyer" (Wimmer 1997: 31; lásd még Wimmer 2002). Amit itt fontosnak tartok még hangsúlyozni, az az, hogy a regnáló mérsékelt polgármester és szövetségesei pozíciójának aláásására irányuló akarat abból a meggyőződésből született, hogy a telep-lakókkal szembeni korábbi bánásmód már nem működőképes. Ennek bemutatására a helyi iskola példáját használom.

A helyi elit tagjaival (önkormányzati képviselők, tanárok és iskolaigazgatók, helyi egyesületek tagjai, egyházi személyek) készített interjúinkból kiderült, hogy az általános iskola „második frontvonallá" válásában kulcsszerepet játszott az a mély és feloldhatatlan konfliktus, amely az integráció és a szegregáció híveit állította szembe. Érdekes módon az iskola falain belül megjelenő agressziót mindkét csoport az „elcigányosodással" hozta összefüggésbe. Vezető képviselőikkel folytatott beszélgetéseinkből kiderült, hogy a közös nevező az a diagnózis volt, miszerint az „elcigányosodás" az alsó középosztály társadalmi reprodukcióját veszélyezteti, amelynek tagjai nem engedhetik meg maguknak, hogy gyermekeiket magániskolákba járassák, és egyúttal akadályokba ütköznének a gyöngyösi állami iskolákba való felvételi során. A két csoport abban is egyetértett, hogy az intézmény „gettóiskolává" válása súlyos csapást mérne a falu hírnevére, és ezáltal negatívan befolyásolná a magas státuszú csoportok megtartásának képességét. Míg azonban egyes tanárok, élükön az igazgatóval, úgy vélték, hogy ezt a forgatókönyvet a baloldali-liberális kormány integrációs politikájának megvalósításával lehetne a legjobban megelőzni (amely azon a feltételezésen alapult, hogy a szegregáció a diszharmónia fő oka), mások a Baráti Kör egyik prominens tagjának (akit később választottak igazgatóvá) pártjára álltak, aki a szegregáció fenntartásától és a tanárok fegyelmezési jogkörének megerősítésétől várta a fegyelem és rend helyreállítását.

A 2006-2010-es választási ciklusban az integráció és a szegregáció hívei közötti konfliktus fokozatosan politikai színezetet kapott, középpontjában pedig a helyi közösség jövőbeli kilátásai álltak. A Baráti Kör vezető képviselői azzal vádolták a polgármestert és támogatóit, hogy „homokba dugják a fejüket" és nem hajlandók felismerni,

hogy a közösség egy „ketyegő időzített bombán ül". A bűnügyi jelentést arra használták fel, hogy a helyi hatalom birtokosait a baloldali-liberális politikusok szövetségeseiként állítsák be, akik „felbátorítják" a bűnöző elemeket. Ezért gondolom, hogy a jelentést nem szabad a társadalmi tapasztalatok tiszta lecsapódásának tekinteni, hiszen proto-politikai követelések alátámasztására és a helyi lakosság támogatásának megszerzésére irányult. Egy ilyen erőfeszítés, amelynek célja a helyi hatalmi egyensúly megváltoztatása volt egy népfront létrehozásával a „zsivány cigányok" és a „valóságtól elrugaszkodott elit" szentségtelen szövetsége ellen, akkoriban még újszerű volt. Emiatt nyújt Gyöngyöspata egyedülálló lehetőséget a népi cigányellenesség mint társadalmi erő megjelenésének tanulmányozására. Ebben a fejezetben azt igyekeztem bemutatni, hogy ez a társadalmi erő azokból a mindennapi súrlódásokból született, amelyek maguk az újkapitalizmus osztályfeszültségeire és a baloldali-liberális kormányzat szegregációellenes erőfeszítéseire vezethetők vissza.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Az északkeleti régió egyik sajátossága az volt, hogy itt az utóparasztság és a felesleg-népesség egyszerre nézett szembe a társadalmi reprodukció válságával. Az egyik oldalon az utóparasztság képtelen volt reprodukálni életformáját, amely mind anyagilag, mind szimbolikusan a mezőgazdasághoz kötődött: a fiatalok többsége elvándorolt a településről, az idősebb generációban pedig egyre többen adták fel a gazdálkodást. A másik oldalon a felesleg-népesség fokozatosan a társadalom peremére szorult: egy olyan méltatlan helyzetbe, amelyet a megélhetéshez szükséges alapvető javak krónikus hiánya és az ebből a helyzetből való kilábalás kilátástalansága jellemzett. Ez a kettős társadalmi reprodukciós válság Északkelet-Magyarországra volt a leginkább jellemző és ez vélhetően szerepet játszott abban, hogy a cigányellenes politika itt szökkent szárba.

Más vidéki térségekben – nevezetesen Délnyugat-Magyarországon, ahol a romák szintén nagy számban vannak jelen – végzett szociológiai kutatások azt mutatták, hogy a patrónus-kliens kapcsolatok döntő szerepet játszottak a társadalmi nagycsoportok közötti viszonyok

stabilizálásában a rendszerváltás után (lásd Eredics és Kovai 2026, Feischmidt 2008; Kovács et al. 2013; Kovai és Pulay 2024; Virág 2010). Az utóparaszti klientelizmus egzisztenciális biztonságot és szerény megélhetést nyújtott a rendszerváltás után állásukat vesztő szakképzetlen munkásoknak, és ezt az újonnan felszabaduló munkaerőt a (mezőgazdasági termelőszövetkezetek és állami gazdaságok privatizációjával létrehozott) utóparaszti gazdaságokhoz kapcsolta. Ilyen patrónus-kliens kapcsolatok Gyöngyöspatán is kialakultak a rendszerváltás után, de ezek – ahogy azt fent bemutattam – a képzetlen munkaerő iránti kereslet csökkenésével párhuzamosan elsorvadtak. Így nem maradt olyan társadalmi kötelék, ami a cigánysorra egyre jobban bezáródó, de kirekesztődésébe bele nem törődő felesleg-népesség és a státuszvesztést elszenvedő utóparasztság egymásnak feszülését meg tudta volna akadályozni.[30]

Ez az értelmezés első ránézésre sok hasonlóságot mutat Ladányi és Szelényi (2006) *underclass* koncepciójával, amely az etnikai kapcsolatok történelmi változásait hivatott magyarázni. Az a mikrotörténeti rekonstrukció, amit ebben a tanulmányban Gyöngyöspatára alkalmaztam, azonban egy összetettebb képet mutat a Ladányi-Szelényi féle strukturalista megközelítésnél, amely nem tulajdonít kellő magyarázóerőt sem a kultúrának, sem a helyi szereplők döntéseinek.

Ami a kultúrát illeti, fontos megjegyezni, hogy az – érdemesség hegemón diskurzusára támaszkodó – utóparaszti klientelizmust nemcsak a mezőgazdasági termelés válsága ingatta meg Gyöngyöspatán, hanem a helyi elit által kezdeményezett integrációs projektek kudarca is. A fentiekben rámutattam arra, hogy a telep-lakók sajátos értékrendjének, életformájának és legfőképp törekvéseinek félreismerése kulcsszerepet játszott a helyi elit tagjai által kezdeményezett jószándékú integrációs projektek kudarcában, és egyúttal rávilágítottam arra, hogy többek között ez a kudarcélmény erősítette meg a később kulcsszerephez jutó Baráti Kör tagjaiban azt a meggyőződést,

30 Noha az utóparaszti klientelizmus csak kis szerepet játszott a felesleg-népesség megélhetésében azokban a kistérségekben, ahol a mezőgazdasági szektort különösen súlyosan érintette a kapitalista átalakulás, terepmunkánk azt mutatta, hogy ennek ellenére kulcsszerepe volt az új társadalmi rend stabilizálásában. Ez azért volt így, mert az utóparaszti klientelizmus jelentette az egyetlen reményt arra, hogy a telep-lakók átlépjék azt a láthatatlan falat, amely a felesleg-népességet a többségi társadalomtól elválasztotta, így kulcszerephez jutott a csoportközi viszonyok alakulásában.

hogy a helyi romák képtelenek beilleszkedni a falusi közösségbe. A kultúra tehát kétségtelenük fontos szerephez jutott a konfliktus eszkalálódásában.

Zárásképp két fontos dolgot kell még a kultúrával kapcsolatban megjegyeznem. Az egyik az, hogy amikor a kultúra szerepéről beszélek, akkor a fogalmat egy olyan értelemben használom, ami alapvetően különbözik attól, ami a romákkal kapcsolatban bevett mind a hazai társadalomtudományban, mind a közbeszédben. Szűkebb tudományos diszciplínámnak – a kulturális antropológiának – történelmi bűne, hogy túl sokáig ragaszkodott egy olyan kultúra-fogalomhoz, amely a különböző etnikai csoportok közötti értékrendbeli, viselkedésbeli és egyéb különbségeket abszolutizálta. Ez az esszencializáló kultúra-kép egyfelől atipikusnak tételezte a multikulturalizmust, holott sok társadalmi közegben (így a haza romák között is) éppen ez a „több kultúrában egyszerre benne levés" a megszokott. A második probléma ezzel a képpel az, hogy időben változatlannak tekinti a különböző etnikai csoportok értékrendjét, a csoporton belüli közlekedést megszabó normákat, illetve az egyének hitét, aspirációit és a kapcsolódását a csoporton kívül állókhoz. Ez a kép korábban is sántított, de a globalizáció időszakában teljességgel tarthatatlanná vált. A harmadik probléma, hogy ez a kultúra-kép a csoportközi súrlódások kialakulásában elsődleges szerepet szán a csoportok eltérő értékrendrendjének, világképének, viselkedési normáinak stb. Az ebben a tanulmányban kibontott mikrotörténet remélem, meggyőzte az olvasót, hogy a kép ennél jóval összetettebb, és félreviszi az értelmezést, ha kizárólag a kulturális különbségekből kiindulva próbáljuk megérteni egy etnikumközi konfliktus kialakulását. Summa summarum: míg egy etnikai konfliktus elemzésében nagyon is fontos a kulturális különbségek felől is megvizsgálni a dolgok alakulását, finoman szólva problémás eleve abból kiindulni, hogy „a kultúra" a ludas. Arról nem is beszélve, ha a konfliktus kulturális elemzése abból áll, hogy az annak egyik oldalán állók általunk megkonstruált kultúrájában keressük a hibát.

A másik dolog, amit a kultúra szerepével kapcsolatban meg kell említenem a következő. Miközben az igaz, hogy a helyi szereplőknek van választási szabadsága a tekintetben, hogy milyen módon viszonyulnak a csoportközi súrlódásokhoz (ebben jellemzően néhány ver-

sengő mintára, repertoárra vagy modellre támaszkodva), elemzésünkben nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a nagyobb ívű folyamatokat, amelyek döntéseiknek korlátot szabnak, illetve bizonyos irányú nyomást gyakorolnak rájuk. Itt Polányi Károly[31] 'ellenmozgás' (*countermovement*) fogalmát érdemes kiemelni, amely a lokalitáson túlmutató, gyakran láthatatlan politikai gazdaságtani erők szerepére mutat rá a társadalmi konfliktusok kialakulásában. Ebben a tekintetben fontos hangsúlyozni, hogy az utóparasztok félelmeit, frusztrációját és a liberális demokráciából való kiábrándulását felerősítette az a szerintük „ki nem érdemelt" figyelem és támogatás, amelyben a liberális elit a roma kisebbséget részesítette. A jászladányi eset elemzéséből kiderül, hogy a vidéki kispolgárság többsége a baloldali-liberális kormányzat által folytatott integrációs politikát a cigányokkal szembeni pozícióik erodálására irányuló erőfeszítésként értelmezte. Ennek az értelmezésnek a dominanciája nem függetleníthető az emancipációs politika megvalósítása során tanúsított érzéketlenségtől és arroganciától, amely legmarkánsabban a deszegregációs intézkedések helyi csoportokra gyakorolt következményeinek negligálásában mutatkozott meg.

Összességében tehát „a vidék lázadása" egyszerre volt gazdasági, kulturális és politikai folyamat, de ívét és kifutását erőteljesen befolyásolta az az osztálykonfliktus, amelyet itt Gyöngyöspata példáján keresztül a társadalom peremére szorított felesleg-népesség és a státuszában, biztonságérzetében és méltóságában megingatott utóparasztság egymásnak feszüléseként értelmeztem. Erre a nagy társadalmi konfliktusra végül a létrejöttéért részben felelős, közpolitikájában stratégiai hibát vétő, végül önmagát és az országot is válságba sodró baloldali-liberális

31 A népi cigányellenességnek mint ellenmozgalomnak a teoretizálása Polányi Károlynak (2001) a liberális kapitalizmus válságáról szóló elemzéséből merít ihletet, amelyben a neves közgazdász azt állította, hogy a pénz áruvá válása a nemzetközi aranyszabvány formájában elviselhetetlennek bizonyult a nagy kereskedelmi deficitet felhalmozó országokban, és a két világháború közötti időszakban különböző típusú védekező mozgalmakat hívott életre. Polányi ezt „kettős mozgásként" értelmezi, amely azon a várakozáson alapul, hogy a "szétzilált gazdaságban" keletkező gazdasági sokkok „ellenmozgásokat" generálnak a politikai szférában, ha az állam nem képes megvédeni a „társadalmat" a „szabad piac" előretörésétől. A kettős mozgás fogalmát hasznos heurisztikus eszköznek tartom, mivel rávilágít annak tanulmányozására, hogy a társadalmi szereplők hogyan reagálnak a kapitalista átalakulások által létrehozott nyomásra.

elit nem volt képes gyógyírt találni, így ez az egyenlőségellenes politikát zászlójára tűző jobboldalra hárult.

Fordította
Kertész Ádám, Tóth Viktória

BIBLIOGRÁFIA

Benjamin, Walter (1999). *The Arcades Project*. Belknap Press.

Cohen, Stanley (2002). *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers. Third edition*. Routledge.

Domokos Veronika (2010). *„Szegény- és cigánytelepek, városi szegregátumok területi elhelyezkedésének és infrastrukturális állapotának elemzése különböző (közoktatási, egészségügyi, településfejlesztési) adatforrások egybevetésével"*. A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség által megrendelt tanulmány.

Feischmidt Margit (2008). „A boldogulók identitásküzdelmei". *Beszélő,* 13(11).

Feischmidt Margit és Szombati Kristóf (2012). Gyöngyöspata 2011. *The Laboratory of the Hungarian Far-Right: A Case Study of Political Mobilization and Interethnic Conflict.* Ökopolisz Alapítvány.

Feischmidt Margit és Szombati Kristóf (2013a). „Cigányellenesség és szélsőjobboldali politika a magyar társadalomban. Gyöngyöspata – és a hozzá vezető út". *Esély*, 1, 74–100.

Feischmidt Margit és Szombati Kristóf (2013b). "Rechtsradikale Mobilisierung und interetnische Konflikte: Fallanalyse Gyöngyöspata 2011". In: Dácz, Enikő (szerk.), *Minderheitenfragen in Ungarn und in den Nach barnländern im 20. und 21. Jahrhundert* (293–304). Nomos.

Feischmidt Margit és Szombati Kristóf (2014). "A hagyományok visszatérése, a cigányellenesség és a jobboldali radikalizmus". In: Feischmidt Margit (szerk.), *Nemzet a mindennapokban: Az újnacionalizmus populáris kultúrája* (371–400). L'Harmattan.

Feischmidt Margit és Szombati Kristóf (2016). "Understanding the Rise of the Far Right from a Local Perspective: Structural and Cultural Conditions of Ethno-Traditionalist Inclusion and Racial Exclusion in Rural Hungary." *Identities*, 24(3), 313–331. doi:10.1080/1070289X.2016.1142445

Ferge Zsuzsa (1999). 'A civilizációs folyamat fenyegetettsége', *Magyar Tudomány*, 44 (10), 1153-1169.

Ferge Zsuzsa (1996). 'A rendszerváltás megítélése', *Szociológiai Szemle*, 1, 51-75.

György Eszter (2009). „A 'Nyócker' – egy városnegyed, mint reprezentációs eszköz". *Regio*, 20(4), 119–134.

Havas Gábor és Liskó Ilona (2005). *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában.* Felsőoktatási Kutatóintézet.

Horváth Kata és Kovai Cecília (2010). „A cigány-magyar különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban". *anBlokk*, 4, 28–31.

Kalb, Don (2009). "Conversations with a Polish Populist: Tracing Hidden Histories of Globalization, Class, and Dispossession in Postsocialism (and Beyond)." *American Ethnologist*, 36(2), 207–223.

Kemény István (1972). „A magyar munkásosztály rétegződése". *Szociológia*, 1(1), 36–48.

Kemény István; Janky Béla és Lengyel Gabriella (2004). *A magyarországi cigányság 1971–2003.* Gondolat.

Kotics József (2011). „Újjáéledő paraszti mentalitás? A reprivatizáció hatása a gazdálkodói stratégiákra és habitusokra". In: Vargyas Gábor (szerk.), *Párbeszéd a hagyománnyal: A néprajzi kutatás múltja és jelene* (167–181). L'Harmattan.

Kovács Imre (2003). „A magyar társadalom 'paraszttalanítása' – európai összehasonlításban". *Századvég*, 2, 44–66.

Kovács Éva; Vidra Zsuzsanna és Virág Tünde (szerk.) (2013). *Kint és bent: lokalitás és etnicitás a peremvidékeken.* L'Harmattan.

Kovai Cecília (2013). „Azok a 'boldog békeidők.' A magyarság mint ideál, a cigányság mint analógia". In Szuhay Péter (szerk.), *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai* (41–55). Magyar Néprajzi Társaság.

Kovai Cecília (2017). *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan.

Központi Statisztikai Hivatal [KSH] (2008). *A mezőgazdaság fejlett ségének regionális különbségei: Változások a rendszerváltozástól napjainkig*. KSH. http://mek.oszk.hu/06800/06880/06880.pdf

Ladányi János és Horváth Aladár (2000). „Székesfehérvár üzenetei". In: Horváth Ágota; Landau Edit és Szalai Júlia(szerk.), *Cigánynak születni: Tanulmányok, dokumentumok* (109–113). Új Mandátum.

Ladányi János és Szelényi Iván (2006). *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. East European Monographs.

Márkus István (1973). „Az utóparasztság arcképéhez". *Szociológia,* 2(1), 56–67.

Marx, Karl (2017 [1867]). *Das Kapital, Erster Band*. VSA Verlag.

Molnár Ágnes (2005). „Kényszervállalkozások és előrelendülés: A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskanizsán". In: Schwarz Gyöngyi; Szarvas Zsuzsa és Szilágyi Miklós (szerk.), *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken* (127–138). MTA.

Munk Veronika (2013). *„Roma sztárok médiareprezentációja Magyarországon"* Ph.D. dolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. http://doktori.btk.elte.hu/phil/munkveronika/diss.pdf.

Polanyi, Karl (2001). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Beacon Press.

Rydgren, Jens (2007). "The Sociology of the Radical Right." *Annual Review of Sociology*, 33(1), 241–262.

Szelényi Iván (1992). *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó.

Szombati Kristóf (2011). „A részvétel problémája az akciókutatásban: a mezőcsáti fejlesztőmunka tanulságai". In: Pataki György és Vári Anna (szerk.), *Részvétel – akció – kutatás: magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból* (52–83). MTA.

Szombati Kristóf (2018) *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary*. Berghahn Books.

Tamás Gáspár Miklós: 'On post-fascism', *Boston Review*, 2000. https://www.bostonreview.net/articles/g-m-tamas-post-fascism/

Tóth Eszter Zsófia (2012). „Cigánybűnözés? – egy korjelző forrás az 1970-es évekből: Rendőrségi jelentés egy bűnözői csoportról". *ArchívNet.* 12(6). http://archivnet.hu/hetkoznapok/ciganybunozes__egy_korjelzo_forras_az_1970es_evekbol.html

van der Ploeg, Jan Douwe (2008). *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Earthscan.

Virág Tünde (2010). *Kirekesztve: Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó.

Wimmer, Andreas (1997). "Explaining Xenophobia and Racism: A Critical Review of Current Research Approaches." *Ethnic and Racial Studies,* 20(1), 17–41.

Wimmer, Andreas (2002). *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict: Shadows of Modernity*. Cambridge University Press.

Zolnay János (2012). "Abusive Language and Discriminatory Measures in Hungarian Local Policy." In: Stewart, Michael (szerk.), *The Gypsy "Menace"* (25–42). Hurst.

„75. felszólalás, 158. ülésnap, azonnali kérdések és válaszok órája (2190), Dr. Keresztes Sándor (KDNP) kérdése a belügyminiszterhez a szatymazi és budafoki templombetörésekrõl", az Országgyűlés hivatalos weboldala, http://www.parlament.hu/naplo35/158/1580075.htm

„Esélyük sincs a szegény roma gyerekeknek, hogy normális iskolába kerüljenek", https://abcug.hu/eselyuk-sincs-a-szegeny-roma-gyerekeknek-hogy-normalis-iskolaba-keruljenek/